

Pijarzy na Litwie. Próba charakterystyki

MAGDALENA ŚLUSARSKA

Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk
<https://ror.org/0zqop6x28>
magdalena.slusarska@ibl.waw.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2421-4930>

ADNOTACJA. Rozprawa dotyczy próby charakterystyki¹ działalności przedstawicieli litewskiej prowincji pijarskiej, która w roku 1736, decyzją władz zakonnych, stała się odrębną jednostką organizacyjną. W przeciwieństwie do departamentu polskiego, posiadającego bogatą literaturę przedmiotu, aktywność pijarów litewskich dopiero od niedawna wzbudza żywe zainteresowania uczonych. Powody mniejszego zainteresowania dziejami i osiągnięciami pijarów litewskich wpływały wcześniej z kilku powodów. Należały do nich: kasaty zgromadzeń zakonnych przez władze zaborcze w XIX wieku, co doprowadziło do rozproszenia i olbrzymich strat archiwaliów pijarskich. Dodatkową negatywną rolę odegrały działania militarne. Nie bez znaczenia, i to należy zaznaczyć, krzywdzącą rolę odegrały negatywne opinie dawnych badaczy polskich nie poparte rzetelnymi badaniami. Nie dostrzegali oni

¹ Tytuł artykułu nawiązuje do rozprawy ks. prof. Jana Innocentego Buby SP (1909–1984): Jan Innocenty Buba, „Pijarzy w Polsce. (Próba charakterystyki)”, in: *Nasza Przyszłość*, 1962, t. 15, s. 13–37. Czasopismo ukazujące się od roku 1946 wydaje Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie. Poświęcone jest studiom z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. Wspomniany tom dotyczy historii pijarów w związku z obchodzonym w 1962 roku 300-leciem usamodzielnienia się prowincji polskiej (1662) i erygowaniem kolegium w Krakowie. Ksiądz prof. Jan Buba był wybitnym znawcą dziejów zakonu. Wiedzę o dokonaniach pijarów, szczególnie w odniesieniu do osiemnastowiecznej oświaty i wychowania oraz reform Stanisława Konarskiego, które to reformy oddziaływały na szkolnictwo europejskie, propagował w kraju i na forum międzynarodowym. Swoje badania poświęcił prowincji polskiej, marginalnie nawiązując do historii prowincji litewskiej.

Received: 27/09/2025. **Accepted:** 04/12/2025.

Copyright © 2025 Magdalena Ślusarska. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

i nie rozumieli zarówno specyfiki działalności pijarów litewskich, jak i odrębnych niż w Koronie uwarunkowań zewnętrznych.

SŁOWA KLUCZOWE: fundacje; kolegia; drukarnia; teatr; wybitni pijarzy; działalność religijna, naukowa, społeczna; pijarskie *ratio studiorum*, działalność wychowawczo-oświatowa; *Collegium Nobilium*.

Starania o sprowadzenie do Rzeczypospolitej Obojga Narodów pijarów, zakonu powołanego w szczególnym celu podjęcia bezpłatnej, powszechnej edukacji elementarnej, zwłaszcza dzieci ubogich oraz wychowania uczniów w pobożności katolickiej, trwały blisko dekadę (1633–1642)². Zabiegał o to król Władysław IV Waza oraz Stanisław Lubomirski, wojewoda krakowski i starosta spiski. Monarcha uczynił fundację dla pijarów warszawskich (*Collegium Regium*), a Lubomirski sfinansował i bogato wyposażył kolegium w Podolińcu na Spiszu, zabezpieczając także jego funkcjonowanie na przyszłość³. Od mo-

² Jerzy Ossoliński (1595–1650), wówczas podskarbi nadworny koronny i zaufany Władysława IV Wazy, został wysłany przez nowo obranego króla z poselstwem obediencyjnym do papieża Urbana VIII (1623–1644). W trakcie pobytu w Rzymie i podróży przez Italię dostrzegł ogromną popularność zakonu pijarów w środowisku włoskim. Zamierzał sprowadzić duchownych do własnych dóbr w Klimontowie. Zwrócił też uwagę monarchy na ten zakon, który w swoich regułach miał wpisany cel wychowawczo-edukacyjny jako jedyny [zaznaczenie moje – M. Ś.], a nie jeden z wielu. Dla władcy miało to fundamentalne znaczenie w kontekście zrównoważenia wpływów jezuitów oraz wyciszenia ich sporów z Akademią Krakowską o nauczanie. Józef Kalasanty (1556–1648), kataloński duchowny wyniesiony w 1748 do chwały błogosławionych przez papieża Benedykta XIV (1740–1758), a do świętości w 1767 roku przez Klemensa XIII (1758–1769), założyciel i pierwszy generał Zakonu Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych (*Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*; SP, SchP), dzięki pomocy fundatorów i zaangażowaniu najbliższego otoczenia, podjął ideę bezpłatnej, powszechnej edukacji na poziomie szkoły podstawowej i średniej, której realizację rozpoczął w Rzymie na Zatybrzu, w dzielnicy ubogich, w zakrystii kościoła św. Doroty. Pierwsza placówka, przeznaczona dla biednych dzieci, nosiła nazwę Szkoły Pobożnej (*schola pia*). Uczono tam katechizmu, języka ojczystego, łaciny oraz rachunków. Szkoły średnie składały się z dziewięciu klas. W późniejszym okresie pijarzy realizowali także koncepcje elitarnych szkół płatnych. Kongregacja, mimo początkowych problemów, rozwijała się dynamicznie, odnosząc sukcesy najpierw na gruncie rodzimym, a potem w całej Europie. Jacek Taraszkiewicz, *Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642–1740)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015, s. 180–182; Agnieszka Szmerek, „Okoliczności sprowadzenia do Polski pijarów i powstanie polskiej prowincji zakonu (1662)”, in: *Nasza Przyszłość*, 2012, t. 118, s. 195–205.

³ W przypadku Podolińca fundatorowi zależało także na rekatolizacji terenu zdominowanego przez religie reformowane, co było zadaniem wyjątkowym, gdyż nie wpływało z

mentu przybycia, przez kolejne dwadzieścia lat, powstające kolegia pijarskie wchodziły w skład prowincji niemieckiej z siedzibą w Nikolosburgu na Morawach. W latach 1646–1656 podlegały ordynariuszowi miejsca. Wspomniane dziesięciolecie to czas tzw. redukcji zakonu. Pijarzy, w konsekwencji splotu różnych okoliczności wewnętrznych i zewnętrznych, zostali sprowadzeni do rzędu kongregacji bez ślubów uroczystych, na wzór oratorianów św. Filipa Nereusza (1515–1595). Dokonało się to na mocy breve redukcyjnego papieża Innocentego X (1644–1655)⁴. Inaczej stało się w Rzeczypospolitej. Władysław IV Waza nie wyraził zgody na opublikowanie tego dekretu i wraz z episkopatem podjął starania o cofnięcie papieskiej decyzji. Aleksander VII (1655–1667), następca Innocentego, przywrócił pijarom wcześniejsze formy prawne.

Dynamiczny rozwój zakonu nauczającego na ziemiach polsko-litewskich skutkował erygowaniem odrębnej prowincji polskiej (1662), w skład której początkowo wchodziła również wiceprowincja węgierska⁵. Ta ostatnia usamodzielniała się trzydzieści lat później, zaś w roku 1696 powstała wiceprowincja litewska, która decyzją władz zakonu (1732) stała się osobną jednostką organizacyjną, której powołanie formalnie zatwierdził papież w 1736 roku. Edmund Rabowicz, wybitny znawca archiwaliów, stał na stanowisku, że powołanie prowincji litewskiej łączyło się z zamiarem położenia kresu niesłusznym oskarżeniom kierowanym wobec pijarów o ich rzekome dążenia do nadmiernego rozszerzania swoich wpływów w Wielkim Księstwie oraz z myślą o pozyskaniu sympatii lokalnych możnych dla działalności pijarów w rodzimej prowincji⁶. Czy skutkowało to osłabieniem nowej jednostki administracyjnej,

charyzmatu zgromadzenia. Małgorzata Mirek, „*Pietas et litterae*. Wpływ kolegium pijarów w Podolińcu na rozwój dawnego szkolnictwa”, in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 2020, t. 114, s. 247.

⁴ Alojzy Gawlikowski, „Polska w obronie zakonu pijarów i jego założyciela”, in: *Nasza Przyszłość*, 1962, t. 15, s. 46.

⁵ Adam Pitala, *Przyczynki do dziejów polskiej prowincji pijarów 1642–1992*, Kraków: Archiwum Pijarów, 1992; Agnieszka Szmerek, *op. cit.*, s. 195–205.

⁶ „By uwolnić się od zarzutu ekspansjonizmu, a i pozyskać względy wielmożów litewskich, utworzono z rokiem 1732 na Litwie osobną prowincję. Doszło do ostrych rozruchów wśród młodzieży. Śmierć króla, a potem wojna domowa zepchnęły sprawę na dalszy plan. W ten sposób lata 1732–1735 stały się przejściowe w rozwoju konfliktu. Walka rozgorzała na nowo ok. 1736 r., kiedy pijarzy otrzymali formalnie od papieża zatwierdzenie powołania prowincji litewskiej” (Edmund Rabowicz, „Korespondencja Konarskiego z Litwą”, in: *Archiwum Literackie*, 1973, t. 18, s. 13).

czy wręcz przeciwnie otwierało drogę do samodzielnego rozwoju pozostaje kwestią dyskusji. Historia zna różne sytuacje. Połączenie obu prowincji (polskiej i litewskiej) w jeden organizm zakonny, w przypadku unickich bazylianów sprzyjało ich działalności⁷.

Mimo formalnego rozdzielenia, pijarzy polscy i litewscy utrzymywali wzajemne dobre kontakty. Prowincja polska udzieliła pijarom litewskim wsparcia w związku z konfliktem z jezuitami. Konflikt trwał trzydzieści lat (1723–1753), miał wiele etapów. Początkowo jezuita odmawiali pijarom prawa zamieszkania na Litwie, następnie prowadzenia szkół publicznych. W momentach najtrudniejszych dla nowego zgromadzenia zapadające decyzje (1729) groziły unicestwieniem wcześniejszych dokonań i całkowitą eliminacją pijarów z Litwy⁸. Rabowicz, wypełniając „poważne luki” w wiedzy o życiu i dziełach Stanisława Konarskiego poddał obserwacji relacje Konarskiego oraz starszyny prowincji polskiej z Litwą w okresie sporów. Biorąc pod uwagę ich kolejny etap kapituła pijarska w Chełmie 1 sierpnia 1738 roku wybrała Stanisława Konarskiego na stanowisko pierwszego asystenta prowincji przy boku prowincjała Józefa Jastrzębskiego. Wezwała go z Radomia, gdzie nauczał, do Warszawy z zadaniem odparcia ataku jezuitów. Konarski doradzał pijarom wileńskim, popierał ich sprawę w sądach asesorskich w stolicy, opracowywał pisma polemiczne oraz opisywał stan rzeczy z punktu widzenia Warszawy oraz Rzymu a także wskazywał potencjalne rozwiązania problemów, o czym świadczy jego korespondencja z Łukaszem Rosol(ł)eckim, pełniącym wówczas funkcję albo asystenta prowincji, albo wiceprowincjała i Franciszkiem Torkatem Tymińskim, ówczesnym prowincjałem pijarów litewskich (pełnił tę funkcję trzykrotnie: 1736–1742 oraz 1748–1751)⁹.

⁷ Jerzy Flaga, *Formacja i kształtowanie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998, s. 45.

⁸ W tym roku król August II Wettin zmienił własne pozytywne dla pijarów litewskich decyzje i bezprawnie zawiesił przyznaną im fundację Sapiechów. Był to moment krytyczny, gdyż zakonnicy walczyli o fizyczne przetrwanie.

⁹ Tę korespondencję przywołują różni badacze. Henryk Biegeleisen, „St. Konarski w procesie jezuitów z pijarami. (Na podstawie niewydanej korespondencji St. Konarskiego)”, in: *Muzeum*, 1896, r. 12, z. 6, s. 345–352 [tutaj: opis sporu]; Idem, „St. Konarski w procesie jezuitów z pijarami. (Na podstawie niewydanej korespondencji St. Konarskiego)”, in: *Muzeum*, 1896, r. 12, z. 7, s. 486–497. Tutaj listy w polskim tłumaczeniu z Warszawy z 14, 21 i 30 marca 1739 roku, z Radomia z 1 czerwca, bez daty rocznej i bez imiennego wskazania adresata, zapewne także z 1739 roku oraz z 29 kwietnia z Warszawy z 1741 roku [w druku

Pod koniec XVII wieku prowincja polska liczyła 15 kolegiów, w tym fundowane w Wielkim Księstwie Litewskim, i dwustu zakonników. Była najliczniejszą w skali całej Europy. „W przededniu I rozbioru prowincja polska w 23 domach posiadała 280 księży, 41 kleryków i ok. 80 braci, litewska zaś w 11 domach – 125 księży, 8 kleryków, 7 nowicjuszy i 36 braci. Rozbiory przyniosły załamanie tego rozwoju i powolne zamieranie zakonu.”¹⁰ Istniały także statutowe ograniczenia. Prawodawstwo zakonne nie zezwalało na otwieranie nowych placówek bez szkół, z wyjątkiem nowicjatu i studium nauczycielskiego.

Poza krótkim okresem, kiedy prowincjałami byli obcokrajowcy, władza nad zgromadzeniem przeszła w ręce miejscowych duchownych, co wpłynęło na kształt organizacyjny zakonu i na specyfikę systemu szkolnictwa. Obcokrajowcy asymilowali się do lokalnych uwarunkowań. Następował naturalny proces polonizacji zgromadzenia. Z czasem nauczyciele szkół pijarskich zdobywali kwalifikacje zawodowe we własnych profesoriach, a zdolniejsi otrzymywali pomoc finansową i mieli szansę uzupełnienia studiów zagranicą, w kolegiach morawskich, w Rzymie, we Florencji, Francji i Austrii. Możliwość wyjazdów edukacyjnych miała szczególne znaczenie dla intelektualnego rozwoju

pomyłka: 1791]; Władysław Konopczyński, *Stanisław Konarski*, Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, 1926, s. 346–354. Interesujące mnie listy w oryginale i znacznie lepszej edycji; Edmund Rabowicz, *op. cit.*, s. 21–28. Listy w oryginale i tłumaczeniu na język polski.

¹⁰ Jan Śruta, „Szkola księży pijarów”, in: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, pod redakcją Mariana Rechowicza, t. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1975, s. 555. Do rozbiorów obie prowincje posiadały 31 domów z 26 kolegiami. Zob.: Piotr Paweł Gach, „Szkoly i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX–XIX wieku”, in: *Roczniki Nauk Społecznych*, 2002, t. 30, z. 2, s. 108–109. Autor podaje nieco inne dane. W różnych opracowaniach liczby domów i kolegiów nieznacznie się różnią, co jest konsekwencją przywoływania źródeł i podawanych w nich dat sprowadzenia i osiedlenia pijarów, bądź daty wpisu do Trybunału Litewskiego, bądź akceptacji fundacji przez sejm, a także zmian historycznych (pierwszy i drugi rozbiór kraju, przyłączanie kolegiów z prowincji polskiej) oraz przyjętych przez badaczy metod obliczania. Nie wpływa to jednak zasadniczo na interpretacje poruszanych zagadnień. W 1772 roku prowincja polska miała 363 zakonników, zaś litewska 135. Zob.: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. Ludomir Bieńkowski, Jerzy Kłoczowski, Zygmunt Sułowski, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1972, tab. 56 i 57. Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce, t. 1. W latach 1788–1789 na Litwie funkcjonowało 10 kolegiów. Zob.: Mariusz Ausz, „Rozwój sieci kolegiów w litewskiej prowincji pijarów w XVIII w.”, in: *Res Historica*, 2023, t. 56, s. 211.

przyszłych pedagogów. Nie zrywano więzi z Zachodem, wręcz przeciwnie istniała sposobność obserwacji osiągnięć innych prowincji, szczególnie w procesie przyswajania wiedzy z zakresu nauk ścisłych i doświadczalnych.

Systematycznie budowano zabezpieczenia majątkowe, w znacznej mierze oparte na darowiznach i legatach pochodzących głównie z fundacji magnacko-szlacheckich, królewskich, duchownych, ale również mieszczańskich. Umożliwiało to gromadzenie niezbędnego zaplecza materialnego w postaci dóbr nieruchomych: klasztorów, kościołów, kolegiów, zabudowań gospodarczych, kompletowanie księgozbiorów i innych pomocy dydaktycznych. Należy w tym miejscu wyjaśnić kwestię zasadniczych różnic funduszowych głównie między pijarami, a jezuitami, które dostrzegali już współcześni, a późniejsi badacze nierzadko interpretowali w oderwaniu od kontekstu historycznego, o czym będzie jeszcze mowa. Hugo Kołłątaj (1750–1812), doskonały znawca spraw edukacyjno-oświatowych, reformator szkolnictwa i naoczny świadek wielu wydarzeń, w materiałach opracowanych na przełomie wieków, ale opublikowanych po raz pierwszy dopiero po czterech dekadach, diagnozował materialną sytuację zgromadzenia.

Pijarowie, trzymając się w prawidłach skromności, nie bili nikomu w oczy, fundusze ich wszędzie prawie były ubogie, kolegia nie bardzo liczne, obiekt, którego pilnowali, jeden zawsze; takowy postępowania sposób nie zaraz wprowadzie, ale bardzo wysoko podniósł ich kredyt.¹¹

Pijarzy, z powagą podchodzili do ślubu ubóstwa, nie dążyli do wzbogacenia i dominacji, co autor zarzuca jezuitom, gdyż „to zgromadzenie wszędzie i zawsze chwyciło się wszystkich razem środków do zubożenia się i przewożenia w każdym kraju”¹². Niezależnie od krytycznych sądów Kołłątaja należy wskazać, że pijarzy przybyli na ziemie dawnej Rzeczypospolitej stosunkowo późno, zwłaszcza na Litwę. Nierzadko napotykali silny opór zakonów już od dawna zajmujących się edukacją, a przy tym mających wpływ na religijność i pobożność mieszkańców, co wiązało się z pozyskiwaniem fundatorów i środ-

¹¹ Hugo Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, z przedmową Henryka Mościckiego, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1905, s. 40.

¹² *Ibid.*, s. 44.

ków na działalność. Wiele rodzin magnackich w Wielkim Księstwie, nie-
rzadko szlachta i mieszczenie, zaangażowanych było od pokoleń w fundacje
oświatowe, a szczególnie sakralne, gruntujące prestiż rodu. Pijarzy wkraczali
na „rynek” w zasadzie ustabilizowany od lat. „Kraj nasz był dość zaopatrzony
w liczbę szkół pospolitych, do których młodzież wszelakiego stanu i bytu
wolny mieć mogła przystęp.”¹³ Problemem była nie ilość, lecz jakość naucza-
nia, a tym bardziej zdobywania praktycznych umiejętności niezbędnych do
funkcjonowania w życiu społecznym oraz finansowanie tych instytucji. Pijarzy
ze swoją „ofertą” oświatowo-wychowawczą stawali się poważną konkurencją
dla innych zakonów nauczających, szczególnie dla jezuitów. Aby pozyskać
fundatorów musieli ich przekonać do swojego programu i metod kształcenia.

Historia zgromadzenia pijarów prowincji polskiej doczekała się już licz-
nych opracowań. Dotyczą one różnorodnej tematyki, takiej jak dzieje zgro-
madzenia, monografie poszczególnych kolegiów, biografie i twórczość wybit-
nych pijarów oraz wkład zakonu w rozwój edukacji, nauki, literatury i kultury.
Opracowanie wyników najnowszych badań umożliwia istnienie Archiwum
Polskiej Prowincji Zakonu Pijarów. Jest ono związane z kolegium krakow-
skim, jedynym, jakie przetrwało okres kasaty. Z czasem, w konsekwencji
różnych zmian, stało się siedzibą profesorów-emerytów zgromadzenia¹⁴. To
w jego siedzibie ulokowano archiwum gromadzące zbiory historyczne oraz
bieżące. W dwudziestoleciu międzywojennym podjęto udane próby zcen-
tralizowania zasobów odrodzonej prowincji polskiej. W jej skład wchodziły
wówczas także domy w Lidzie i Lubieszowie, od roku 1736 do upadku Rze-
czypospolitej Obojga Narodów przynależące do prowincji litewskiej. Jednak,
poza tymi dwoma przypadkami o bogatszej dokumentacji, materiały litew-
skie mają charakter unikatowy. Systematycznie starano się odzyskiwać zbiory
oraz odbitki utraconej dokumentacji, w tym kolegiów skasowanych przez
władze zaborcze. Znaczenie zachowanych kopii jest ogromne, gdyż podczas
II wojny światowej znaczna część uratowanych wcześniej oryginałów uległa
zniszczeniu. Zbiory są opracowywane a materiały archiwalne udostępniane
badaczom. Korzystają z nich zarówno osoby duchowne, jak i świeckie, część

¹³ *Ibid.*, s. 35.

¹⁴ Adam Pitala, „Kolegium pijarów w Krakowie. (Szkic historyczny)”, in: *Nasza Przeszłość*, 1962, t. 15, s. 80.

współczesnych prac pijarów pozostaje w rękopisach, także tych nielicznych poświęconych Litwie¹⁵.

Najważniejszy problem dotyczący historycznych materiałów prowincji litewskiej wynika z ograniczonej bazy źródłowej, co jest w znacznym stopniu konsekwencją rozproszenia oraz ogromnych strat poniesionych w wyniku działań zbrojnych już od XVII wieku oraz świadomych zniszczeń dokonywanych w następnych stuleciach przez zaborców i okupantów. W pierwszej kolejności spaleni uległa znaczna część pierwotnych drewnianych zabudowań pijarskich oraz zgromadzonego w nich mienia, w tym archiwaliów i księgozbiorów. Dokładano starań, aby budynki odbudowywać jako murowane. Wprawdzie zachowały się opracowania dziewiętnastowieczne oraz dwudziestowieczne, których autorzy korzystali z nieistniejących już źródeł, jednak nie zawsze mają one walory prac naukowych, chociaż wszystkie okazują się pomocne¹⁶. Niezależnie od tej skomplikowanej sytuacji utrudniającej kwerendy, w ostatnich latach notuje się wzrost rozpraw, głównie o charakterze historycznym, porządkujących fakty, odsłaniających dzieje pijarów litewskich oraz ich niezaprzeczalny wkład intelektualny, naukowy i pobożnościowy w obszarach edukacji i kultury nie tylko Wielkiego Księstwa. Jest to możliwe dzięki pogłębionej interpretacji znanych już źródeł, interpretacji w kontekście realiów dziejowych, a nie uwarunkowań zmiennych ideologicznie. Ponadto badacze sukcesywnie docierają do nieznanymi dotąd materiałów. W polskim piśmiennictwie naukowym, poruszającym różnorodne problemy dotyczące środowiska pijarów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nie brakuje istotnych wskazań dotyczących wybitnych członków zgromadzenia na Litwie. Nie zawsze jednak eksponowana jest przynależność do prowincji zakonnej w ro-

¹⁵ Paweł Komorowski, „Archiwum Pijarów w Krakowie”, in: *Analecta, Studia i Materiały do dziejów Nauki*, 1994, t. 3, nr 2 (6), s. 109–122; Agnieszka Szmerek, „Zasób Archiwum Polskiej Prowincji Zakonu Pijarów w Krakowie w świetle jego dziejów po II wojnie światowej”, in: *Nasza Przyszłość*, 2016, t. 126, s. 403–415.

¹⁶ E[ustachy] T[yszkiewicz], „Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w diecezji wileńskiej”, in: *Teka Wileńska*, Wilno, 1857, nr 2, s. 223–275; Tadeusz Chromecki, *Krótki rys dziejów Zgromadzenia Szkół Pobożnych, czyli OO. Pijarów*, Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1880; Stanisław Biegański, *Szkoły pijarskie w Polsce*, na pamiątkę 300-ej rocznicy istnienia Zgromadzenia ks. Pijarów, Lwów: Związkowa Drukarnia, 1898 (Odbitka z „Muzeum”); Marek Gozdawa, „Wspomnienie o pijarach witebskich”, in: *Kwartalnik Litewski*, 1910, r. 1, t. 1, s. 89–110; Otto Hedemann, *Szkoły walerianowskie ks. pijarów łężeckich*, Wilno: Drukarnia „Krajowa”, 1937.

zumieniu, jakie przywołałam wcześniej, gdyż nie ma to znaczenie dla podejmowanego tematu¹⁷. Z tego też powodu zwracam uwagę na wyróżniających się twórców i w końcowych partiach rozprawy przywołuję postacie zasłużonych pijarów litewskich, z nadzieją, że w przyszłości okaże się to pomocne dla bardziej problemowego opracowania ich dokonań w szerszym kontekście pojęć, idei oraz dyskursów oświeceniowych¹⁸.

Jak wspominałam wcześniej, już od XVII wieku na Litwie funkcjonowały kolegia, których liczba ulegała zmianom z różnych powodów. O istnieniu niektórych wiedza jest szczątkowa, gdyż ich byt okazywał się krótkotrwały. Pamięć o mniejszych ośrodkach uległa czasowemu zatarciu już w pierwszej połowie XIX wieku. Kolegia pijarskie funkcjonowały w: Dąbrowicy¹⁹ (1684);

¹⁷ Najlepszym przykładem jest, jak sądzę publikacja: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993. Prawie we wszystkich tu pomieszczonych rozprawach ich autorzy przywołują twórców z Litwy. Zbliżone ujęcia por.: Henryk Bohdziewicz, *Pijarscy literaci w okresie Oświecenia. Ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego okresu Oświecenia*, Kraków: Wydawnictwo Zakonu Pijarów, 1998; Idem, *Działalność literacka polskiego środowiska pijarskiego w dobie Oświecenia*, Kraków: Universitas, 2005; Andrzej Borkowski, „Pijarzy polscy w krajobrazie intelektualnym i konfesyjnym epoki baroku (sylwetki, edukacja, duchowość)”, in: *Comenius and the Problem of Interdisciplinarity*, Siedlce: Wyd. IKR[i]BL im. Franciszka Karpińskiego, 2017, s. 149–172.

¹⁸ Dla celów bio-bibliograficznych istotne dla badacza są dawne wydawnictwa encyklopedyczne dotyczące pijarów: *Lexicon derer itztlebende Gelehrten in Polen*, herausgegeben vom Canonico und Bibliothecario Janozki, [Jan Daniel] Janocki, [właśc.] Johann Daniel Jaenisch, Breslau: Verlags Johann Korn, 1755, t. 2, s. 152–163. W rozdziale 10 tej publikacji przywołano biogramy nauczycieli związanych z wymienionymi w tekście kolegiami prowincji litewskiej; *Scriptores Piarum scholarum liberaliumque artium magistri quorum ingenii monumenta exhibet* Alexius Horányi [...], Budae: Typis R[e]giae Universitatis Hungaricae, 1808, pars 1; 1809, pars 2: *Cui accedet supplementum*. W tej publikacji w niektórych biogramach przywołano twórczość oraz podano imiona zakonne pijarów litewskich, co ułatwia poszukiwania konkretnego zakonnika, szczególnie wtedy, gdy powtarzają się takie same nazwiska członków zgromadzenia, którzy jako nauczyciele pracowali nierzadko w tych samych kolegiach.

¹⁹ Dąbrowica nad Horyniem – miasto magnackie położone do końca XVIII wieku w powiecie pińskim województwa brzeskolitewskiego, na historycznym Polesiu. W XIII wieku stolica udzielnych książąt ruskich następnie litewskich Holszańskich-Dubrowieckich. W następstwie wymierania najstarszych rodów, kolejnych związków małżeńskich i dziedziczenia przeszła w ręce książąt Dolskich. Jan Karol Dolski (1637–1695), podczaszy litewski, przyszły marszałek nadworny i wielki litewski ufundował wspomniane kolegium pijarów. W roku 1740 Kazimierz Pniewski, rektor szkoły, wznosił budynek murowany w miejsce zniszczonego drewnianego, oraz kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, ozdobiony

kilkunastoma obrazami pijara Łukasza Hübla (Wacław Husarski, „Kościół oo. pijarów w Lubieszowie”, in: *Południe. Pismo poświęcone sztuce i krytyce artystycznej*, 1922, z. 4, s. 24–33). Komisja Edukacji Narodowej przekształciła ten zakład w trzyklasową szkołę podwydziałową zarządzaną przez pijarów. Co jest ważne dla właściwego odczytania zjawisk mecenatu religijno-oświatowego na Litwie, ostatnia dziedziczka tego rodu Werena (Weronika) z Firlejów (ok. 1700–1739) poślubiła Józefa Scypio del Campo (ok. 1690–1743), starostę lidzkiego (ok. 1721), marszałka nadwornego litewskiego (od 1739), wpływowego i popularnego wśród szlachty lidzkiej statystę, decydującego o przebiegu spraw na sejmiku lidzkim. Dzięki temu małżeństwu wzmocnieniu uległ mecenat wobec pijarów, gdyż Scypionowie z powodzeniem kontynuowali działania wcześniejszych darczyńców, stając się z czasem najważniejszym rodem na Litwie wspierającym finansowo pijarów (Patrz przypis 21: Werenów, Błotne (Bołotne)). Zob.: „Dąbrowica”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa: Druk „Wieku”, 1880, t. 1, s. 931; 1900, t. 15, cz. 1, s. 394–395.

²⁰ „Nowydolsk [Nowy Dolsk] leży na Polesiu, w części litewskiego kraju, w województwie brzeskim [d. brzeskolitewskie do 1793], w powiecie pińskim, w diecezji łuckiej, jak widzieć można na kartach geograficznych; [...], nad rzeką Strumieniem, czyli Stochodem, płynącą pod miasteczkiem Nowodolskiem [...]” – szczegółowo opisywał jego położenie Antoni Moszyński w kronice kolegium lubieszowskiego (Antoni Moszyński, *Kronika kolegium lubieszowskiego ks.ks. pijarów*, Kraków: Druk. Uniw. Jagiell., 1876, s. 7). Nazwa Nowy Dolsk odnosiła się do wioski Lubieszów, leżącej w dobrach prywatnych kniaziów Dolskich. Po otwarciu kolegium i szkoły pijarów fundowanych przez Jana Karola Dolskiego (patrz przypis 19) wieś zamieniono na miasteczko, co miało dodatkowo sprzyjać rozwojowi okolicy, i nadano mu nazwę Nowy Dolsk, w odróżnieniu od leżącego nieopodal (Starego) Dolska, gniazda rodowego i rezydencji właścicieli. Zob.: „Dolsk”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1882, t. 2, s. 103. Nazwa Nowy Dolsk nie przyjęła się w powszechnym używaniu. Natomiast funkcjonuje ona we wszystkich oficjalnych dokumentach pijarskich i pijarów dotyczących, w tym w umowach fundacyjnych. Sukcesorami Dolskich i Wiśniowieckich z tytułu pokrewieństwa byli Ogińscy, Mniszchowie, Zamoyscy, Brzostowscy i Radziwiłłowie sprzyjający pijarom lubieszowskim. W roku 1754 dobra lubieszowskie za kwotę 380 tys. złotych polskich nabył klient i plenipotent Radziwiłłów – Jan Antoni Czarnecki (1700–1774), kasztelan wiski, w przyszłości braclawski, ambitny szlachcic systematycznie pomnażający swe dobra, co umożliwiło mu także błyskotliwą karierę polityczną. Pobierając pensję od Radziwiłłów „potrosze wzbogacił się Cz[arnecki] na swym Lubieszowie (Wołyń) i spyszniał”, zauważył historyk (Władysław Konopczyński, „Czarnecki Jan Antoni”, in: *Polski słownik biograficzny*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1938, t. 4, s. 201–202). Nowy właściciel nadal wspierał pijarów i dodatkowo sprowadził do Lubieszowa kapucynów. Starszy z synów, z drugiego małżeństwa ojca, Antoni, kształcił się w kolegium, a nauczycielem domowym młodszych, Franciszka i Kaspra, był pijarski historyk Andrzej Puczyński (1731–1785). Nie przeszkodziło to jednemu z siedmiu synów (z dwóch małżeństw Czarneckiego), którego jednak nie udało się zidentyfikować, procesować się przez lata z pijarami o ich własne dobra, wykluczone ze spuścizny po Dolskich (Antoni Moszyński, *op. cit.*, s. 105 i następne).

²¹ W Szczuczynie Litewskim placówkę pijarską w roku 1718 ufundował Jerzy Józef Hlebicki, podstoli witebski, związany z rodziną Scypionów dzięki małżeństwom zawieranim przez

stanowiącym, podobnie jak Wilno (1722), siedzibę prowincjałów; Poniewie-
żu²² (1727); Bołotnem (Błotnem), czyli Werenowie²³ (1735) przeniesione do
Lidy (1756) z rezydencją w Geranonach; Zelwie²⁴ (ok. 1740), Walerianowie²⁵,
czyli Łużkach (1741); Rosieniach na Żmudzi²⁶ (1743); Wiłkomierzu²⁷ (1745);

przedstawicieli obu rodzin. Na drodze dziedziczenia opiekę nad pijarami szczuczyńskimi
objęła Teresa z Hlebickich-Józefowiczów, żona Jana Scypio del Campo (patrz: przypis 23).

²² Poniewież, ważne miasto na Żmudzi, należące najpierw do domeny książęcej, a następnie
królewskiej. „W drugiej połowie XVIII w. Krzysztof Dębski, s[taro]sta bernatowski, fundował
w nowym mieście pijarów, których fundusz pomnożony został nadanymi wprzód plebanii
wioskami, na mocy uchwały sejmowej 1775 r., z obowiązkiem utrzymywania szkoły pu-
blicznej”. Zob.: „Poniewież”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów
słowiańskich*, 1887, t. 8, s. 771–772 (cyt. p. 772).

²³ Werenów (Woronów), miasteczko w powiecie lidzkim leżące nad rzeką Błocianką (Bo-
łotianką), od której nazwy osadę pierwotnie istniejącą w tym miejscu określono mianem
Błotne (Bołotne). Niegdyś własność wygasłego rodu Gadztoldów, następnie Scypionów.
 („Woronów”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
1893, t. 13, s. 955). Gdy Józef Scypio del Campo poślubił Werenę Firlejównę z Dąbrowicy
(patrz przypis 19) nowożeńcy otrzymali miasteczko Błotne, które przemianowano na We-
renów ku czci nowej właścicielki. W roku 1735 powstała tu fundacja pijarska Jana Scypiona
del Campo, jego żony Teresy z Hlebickich-Józefowiczów i syna Józefa Scypiona, starosty
lidzkiego i mukarowskiego.

²⁴ Zelwa – prywatne miasteczko magnacko-szlacheckie położone w powiecie wołkowyskim, w
województwie nowogródzkim. Miało bogatą historię właścicielską. W wieku XVIII rozwijało
się dynamicznie, dzięki funkcjonującym tutaj jarmarkom. W 1739 roku przeszło w ręce
Aleksandra Sapiehy, kanclerza wielkiego litewskiego. W tym samym roku ksiądz Gabriel
Szmidt założył rezydencję w miasteczku pijarów. Zob.: „Zelwa”, in: *Słownik geograficzny
Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1895, t. 14, s. 566–568.

²⁵ Łużki, prywatne miasteczko szlacheckie, leżące w województwie połockim, nazywano rów-
nież Walerianowem od imienia fundatora kolegium pijarskiego (1741) Waleriana Antoniego
Żaby, kasztelana połockiego, który, około roku 1734, nabył je od Aleksandra Sapiehy. Zob.:
„Łużki”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1884,
t. 5, s. 837; Otto Hedemann, *op. cit.*, s. 1.

²⁶ Rossienie, Rosienie, historyczna stolica Żmudzi i stolica starostwa rosieńskiego (królewsz-
czyzna), „odwieczna siedziba żmudzka, nazwę której nadali bez wątpienia Skandynawowie”.
W roku 1749 Ludwik Sienicki h. Bończa ufundował kolegium pijarskie, uposażone folwar-
kiem Dukszty pod Wiln. Zob.: „Rossienie”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i
innych krajów słowiańskich*, 1888, t. 9, s. 770–773.

²⁷ Wiłkomierz, miasto królewskie, stolica powiatu wiłkomierskiego w województwie wileń-
skim. Szlachta zebrana na sejmiku w roku 1745 złożyła znaczące składki na zbudowanie
kościółki pijarskiego. Dzięki ofiarności licznych darczyńców ulokowano tutaj kolegium tego
zgromadzenia Początkowo funkcjonowała tutaj szkoła sześcioklasowa, a za czasów KEN
podwydziałowa. Zob.: „Wiłkomierz”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych
krajów słowiańskich*, 1893, t. 13, s. 536–537.

Witebsku²⁸ (ok. 1753) i Dubrownie (1785)²⁹. Sytuacja w Wilnie była bardziej skomplikowana. Do stolicy Wielkiego Księstwa sprowadził pijarów biskup Konstanty Kazimierz Brzostowski (1686–1722) w początkach 1722 roku, głównie dla posługi duchownej, co jednak od razu wywołało zaniepokojenie jezuitów związane z obawą utraty wyłączności w dziedzinie kształcenia. Spór, mający różne odsłony w kraju i w Rzymie, o czym wspomniałam już wcześniej, trwał trzy dekady. Niestety ordynariusz nie zdążył opatrzyć finansowo nowego zgromadzenia, gdyż w październiku zmarł. Początkowo bracia zakonnici znaleźli zabezpieczenie lokalowe w postaci kamienicy Kotowskiego i zaczęli przygotowywać się do otwarcia szkół publicznych, czekając na fundatora³⁰. Nie zwlekając intensywnie rozbudowywali dwie szkoły, wzrastała liczba uczniów, w roku 1735/1736 sięgająca nawet 390 młodzieńców i 30 konwiktów. Liczba wynikała z faktu, że pijarzy utworzyli placówkę publiczną od klasy retoryki, dzięki czemu mogli przyjmować adeptów szkoły katedralnej. Niestety, w sporze z jezuitami przegrali sprawę i musieli w 1741 roku zamknąć szkołę publiczną. Pozostał im konwikt prywatny, którego prowadzenie umożliwiła fundacja wieczysta Antoniego Kazimierza Sapiehy (1689–1739), starosty mereckiego. Przekazał on pijarom w 1725 roku obszerny pałac Połubińskich i dwie kamienice, co zostało potwierdzone urzędowo aktem fundacyjnym wpisanym do ksiąg Trybunału Głównego w 1729 roku. W świetle oficjalnego dokumentu pijarzy zobowiązali się do kształcenia i wychowania sześciu chłop-

²⁸ Witebsk nad Dźwiną, do 1772 roku miasto królewskie z samodzielną gminą mieszczańską. Stolica powiatu i województwa witebskiego, po pierwszym rozbiórze włączony do Rosji. Obywatele miasta, małżeństwo Andrzej i Anna Łapówna Swirszczewscy (Świrszczewscy), między rokiem 1751 a 1753 sprowadzili tutaj pijarów. Do pobożnych fundatorów dołączali kolejni darczyńcy. W 1785 roku zakonnicy z tego kolegium przenieśli się czasowo (ok. 1799) do Dubrowny (Dąbrowny), miasteczka nad Dnieprem. Była to prywatna własność magnacka, położona w powiecie orszańskim województwa witebskiego, należąca do Hlebowiczów, a następnie Sapiehów. Dobra te nabył około 1784 roku książę Grigorij Potemkin, jeden z faworytów cesarzowej Katarzyny II. Zob.: Marek Gozdawa, *op. cit.*, s. 89–90, 95–97; „Dubrowna”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1900, t. 15, cz. 1, s. 449.

²⁹ Mariusz Ausz, *op. cit.*, s. 205–224. W roku 1772 pijarzy prowadzili nauczanie na poziomie szkoły średniej w Lidzie, Poniewieżu, Szczuczynie i Wiłkomierzu.

³⁰ Władysław Szulc, „Spory Akademii Wileńskiej z pijarami o wyłączne prawo do szkoły. 1723–1753”, in: *Ateneum Wileńskie*, 1939, r. 14, z. 1, s. 86–87; Antoni Moszyński, *Żywot Macieja Dogiela, z przydaniem wiadomości o sporze pijarów wileńskich z jezuitami wileńskimi* (roku 1723–1753), Wilno: Drukarnia Józefa Zawadzkiego, 1838, s. 43–78.

ców ubogiej szlachty aż do klasy retoryki³¹. Konwikt szlachecki funkcjonował od 1727 roku. Założył go Franciszek Torkwat Tymiński, wówczas rektor wileński. To w sprawie tej uczelni Stanisław Konarski doradzał Łukaszowi Rosołeckiemu (1697–1752) i prowincjałowi Tymińskiemu w 1739 roku, w momencie kolejnego zaognienia się sporu z jezuitami, o czym świadczy, jak pisałam wyżej, zachowana korespondencja. Konarski sugerował, aby zgodnie z postanowieniami sądów zrezygnować z prowadzenia szkół publicznych a rozwijać działalność konwiku prywatnego³². Wiadomo jest, że pijarzy wileńscy dysponowali dwoma projektami autorstwa Konarskiego. Jeden zawierał schemat organizacyjny szkoły rzymskiej z osobistymi adnotacjami pijara, natomiast drugi stanowił reguły i przepisy porządkowe dla konwiktów³³. Przypuszcza się, że pierwotnie Konarski we współpracy z wileńskimi pijarami planował utworzenie w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego szkoły i konwiku na wzór rzymskiego *Collegium Nazarenum*³⁴. Jak sędzę, inicjatywa Konarskiego, podjęta w momencie istnienia jeszcze wspólnej prowincji, łączyła się z pozyskaniem przez pijarów wileńskich zapisu funduszowego Sapiehy, co w przyszłości mogło skutkować kolejnymi dotacjami i stworzeniem silnego ośrodka edukacyjnego właśnie w stolicy Wielkiego Księstwa. Niestety, lata trzydzieste XVIII wieku były szczególnie trudne dla zgromadzenia na Litwie, walczyło ono wtedy o przetrwanie, o czym już pisałam, dlatego realizacja projektu uruchomienia nowoczesnej prywatnej placówki kształcenia nie była wówczas możliwa. W czerwcu 1739 roku Konarski prosił listownie Łukasza Rosołeckiego o zrobienie kopii wspomnianych wyżej materiałów i przesłanie ich do Warszawy³⁵. Rok później powołano

³¹ Władysław Szulc, *op. cit.*, s. 94, 106–107.

³² Edmund Rabowicz, *op. cit.* Tutaj listy Konarskiego do Łukasza Rosołeckiego z 17 i 24 stycznia 1741; Władysław Szulc, *op. cit.*, s. 136. W przypisach 189 i 191 przytoczono liczbę uczniów obu placówek.

³³ W literaturze przedmiotu funkcjonują różne wersje dotyczące Konarskiego i projektu konwiku w Wilnie. Niestety, nie znane są źródła (poza przywoływanymi już listami), na podstawie których badacze budowali narrację. Czy Konarski był osobiście w Wilnie, czy projekty przesłał listownie? W którym roku miało to miejsce (1730, 1739), czy wysyłał je z Warszawy, czy z Rzymu? Nie przytaczam szczegółów, bo nie mają one znaczącego wpływu na poruszaną problematykę. W kwestii korespondencji Konarskiego z pijarami wileńskimi patrz przyp. 9.

³⁴ E[ustachy] T[yszkiewicz], *op. cit.*, s. 259–260; Tadeusz Chromecki, *op. cit.*, s. 75–76.

³⁵ Władysław Konopczyński, *Stanisław Konarski*, s. 352. List Stanisław Konarskiego do Łukasza Rosołeckiego, z Radomia 1 czerwca 1739.

do życia *Collegium Nobilium*. Rozwój tej pijarskiej uczelni nastąpił dopiero w latach pięćdziesiątych, w tej samej dekadzie, kiedy poddawano modernizacji uczelnię w Wilnie.

Po chwilowym uspokojeniu konfliktu w Wilnie, nastąpił wyraźny wzrost liczby konwiktów, znacząco przekraczający zapisy fundacyjne, co doprowadziło do zaognienia antagonizmów w 1743 roku³⁶. Dopiero tzw. ugoda nieświeska z 8 września 1753 roku zakończyła wieloletnie spory. Porozumienie umożliwiło pijarom przyjęcie 24 konwiktów na koszt własny i 6 ubogiej szlachty. W praktyce niekiedy przekraczano liczbę 30, dochodząc nawet do 40 uczniów, co już nie wywoływało protestów ze strony jezuitów³⁷. I to reorganizację tego właśnie konwiktów przeprowadził w latach 1756/1757 Marcin Dogiel. Dzięki dobremu zarządzaniu, uporządkowaniu i pomnożeniu majątku funduszu wileńskie pijarskie *Collegium Nobilium* zaczęło rozwijać się dynamicznie³⁸. Rozpoczęto reformę szkolnictwa w nowoczesnym już duchu zmian zaprojektowanych przez Stanisława Konarskiego oraz pijarów litewskich. Dogiel pełnił funkcję asystenta prowincji w latach, gdy zarządzał nią po raz pierwszy Kacper Trzeszkowski (1751–1754), „znakomity [w] swoim czasie pedagog”³⁹, którego działania wspierał Konarski⁴⁰.

Wskazane wyżej szkoły kształciły na różnym poziomie. Te, które posiadały konwikty, realizowały pełen zakres edukacji humanistycznej, z klasą retoryki włącznie. Kolegia zamknięto w 1832 roku w związku z kasatami zakonów, jedynie kolegium wileńskie istniało dwa lata dłużej. Organizacja studiów profesorskich w prowincji litewskiej była bardziej złożona niż w polskiej. Konwikty litewskie były mniej zasobne finansowo, nie bez znaczenia było również zaplecze bytowe, gwarantujące młodzieży zakonnej godną egzystencję. Ustawodawstwo zalecało bowiem szczególną troskę o warunki nauczania w pro-

³⁶ Władysław Szulc, *op. cit.*, s. 136–138. W przypisach 189 i 191 przytoczono liczbę uczniów obu placówek: szkoły publicznej i kolegium.

³⁷ *Ibid.*, s. 138, przyp. 191; s. 141–142 i przypis 200.

³⁸ Kazimierz Puchowski, „Pijarskie *Collegium Nobilium* w Wilnie. Korzenie i konteksty”, in: *XVIII amžiaus studijos*, 2019, t. 5: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, s. 107–143.

³⁹ J[an] M[arek] G[iżycki], „Pijarzy w Polsce. Prowincja litewska”, in: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, opracowana pod kierunkiem Stan[isława] Galla i in., Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Dzieł Chrześcijańskich, 1913, t. 31, 32, s. 153.

⁴⁰ Tadeusz Chromecki, *op. cit.*, s. 75–76.

fesoriach, za które odpowiadali prowincjałowie i rektorzy szkół. W związku z tym studia te mieściły się na Litwie w sześciu ośrodkach. Nowicjat, czyli studia przedprofesorskie, zlokalizowany był w kolegium lubieszowskim, studia literackie (humaniora) w Dąbrowicy, filozofia w Szczuczynie i Poniewieżu, teologia w Werenowie i Wilnie⁴¹.

Kolejnym etapem kształcenia były studia teologiczne, przeznaczone dla najbardziej zdolnej młodzieży zakonnej, formujące do kapłaństwa. Pijarzy nie byli bezpośrednio zainteresowani działalnością duszpasterską. Przygotowywano ich do pracy egzaminatorów prosynodalnych, ojców duchownych, spowiedników oraz teologów monarchów, nuncjuszów, prymasów, rodzin magnackich i konwentów zakonnych⁴². Były to funkcje wymagające wysokich kwalifikacji teoretycznych i praktycznych. Stawali się także profesorami wyższych nauk filozoficznych i teologicznych, wykładowcami, których brak był bardzo odczuwalny, szczególnie na Litwie. Uczęszczanie na studia zależało od egzaminu wstępnego, dobrych wyników w profesorium, pozytywnej oceny pracy nauczycielskiej oraz dobrych obyczajów kandydata. Wiadomości o organizacji tych studiów na Litwie są znikome. Prawdopodobnie trwały dwa lata wobec trzech w prowincji polskiej⁴³. Identyczny był podział na kurs teologii spekulatywnej i moralnej. Ten pierwszy funkcjonował w Wilnie od roku 1736. Brak źródeł i opracowań nie pozwala prześledzić historii tych studiów. Wiadomo, że pod koniec XVIII wieku wykładano tam: teologię dogmatyczną i moralną, prawo kanoniczne, prawo natury i prawo narodów, historię Kościoła, historię świętą oraz powszechną, a także literaturę i ekonomikę polityczną. Wykłady były otwarte dla kleryków pijarskich i diecezjalnych, dominikanów, franciszkanów, akademików, a nawet studentów świeckich. „Stan ten pozwala domyślać się uprzednich radykalnych i skutecznych posunięć w kierunku doskonalenia studiów, zbliżonego do stylu reformy w prowincji polskiej. Nie jest wykluczone – dodaje znawca przedmiotu, że studium wileńskie mogło w pewnych okresach stać wyżej od podobnych uczelni w Koronie”⁴⁴.

⁴¹ Adam Pitala, „Pijarskie zakłady kształcenia nauczycieli w dawnej Polsce – profesoria”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 392.

⁴² Jan Innocenty Buba, *op. cit.*, s. 16–17.

⁴³ Adam Pitala, „Kolegium pijarów w Krakowie. (Szkic historyczny)”, s. 63.

⁴⁴ Jan Śruta, *op. cit.*, s. 560.

Kurs teologii moralnej otworzył w Werenowie ówczesny rektor Gordian Wojciech Skowroński i trwał on w latach 1745–1748. Wiadomo, że w tymże kolegium odbył się jednorazowo w roku szkolnym 1751/1752 także kurs teologii spekulatywnej. Później studium teologii przeniesiono do Dąbrowicy. Na te wymagające kursy uczęszczało niewielu zakonników (od 2 do 5), ale należeli oni do elity zgromadzenia, a kolegium werenowskie na kilka lat stało się ważnym ośrodkiem kształcenia pijarów. Jego absolwentami byli Michał Frąckiewicz, Bonawentura Jarmański i Maciej Tukałło, trzech wybitni pijarzy, zasłużeni dla nauki i kultury na Litwie. Natomiast Michał Klemens Hołowiński, wybrany rektorem w 1751 roku, w młodości zwolennik filozofii perypatetyckiej, stał się w wieku dojrzałym znawcą i pierwszym na Litwie entuzjastą filozofii *recentiorum*, którą upowszechniał. Niestety przedwczesna śmierć w 1755 oku powstrzymała publikację tłumaczonych przez niego na język polski wypisów z dzieł Christiana Wolffa⁴⁵.

Władze prowincji z dużą starannością dobierały kierownictwo szkół oraz nauczycieli. Z czasem byli to głównie absolwenci własnych profesoriów. Niektórzy z zakonników należeli nie tylko do wybitnych pedagogów, ale także uznanych pisarzy i tłumaczy. Ich pasje naukowe: historyczne, polityczne, ekonomiczne, matematyczne, fizyczne, chemiczne, florystyczne skutkowały, obok wzrastającego poziomu wykładów, pracami twórczymi, których znaczenie nierzadko wykraczało ponad potrzeby szkolne. Ponieważ początkowo często zmieniali miejsce pracy, w związku z prowadzonymi przez siebie zajęciami, nie zawsze można uchwycić przebieg ich kariery nauczycielskiej, czemu nie poświęcam uwagi w tej rozprawie. Pozostaje jeszcze kwestia identyfikacji prawdziwych imion i nazwisk zakonników, szczególnie nauczycieli, a ci przecież spełniali także inne role społeczne. W źródłach najczęściej pojawiają się tylko ich imiona zakonne, a niejednokrotnie kilku kuzynów o tym samym nazwisku uczyło się i pracowało w tej samej placówce. Łączyło się to z wyrzeczeniem świeckości i było w zasadzie sumiennie przestrzegane do roku 1754, czyli do wielkiej reformy Konarskiego. Wydaje się, że ten problem ma

⁴⁵ *Ibid.*, s. 556; Jarosław Kurkowski, „Pijarzy w Werenowie i Lidzie (1735–1845)”, in: Paweł Komorowski, Jarosław Kurkowski, Tadeusz Marian Nowak, *Z dziejów ziemi lidzkiej*, Warszawa: Wydawnictwo Retro-Art: Warszawa, 1997, s. 63–65; Idem, „Pijarzy w Werenowie i Lidzie (1735–1845)”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 1997, t. 6, z. 1 (11), s. 41–117. Ta sama rozprawa. W przypisach przywołuję według stron w książce.

coraz mniejsze znaczenie badawcze, chociaż w przeszłości generował niekiedy znaczące nawet błędy w odczytywaniu źródeł, co wpływało na ich interpretację. Aktualnie większość bardziej aktywnych pijarów litewskich posiada mniejsze lub bardziej obszerne „żywoty” oraz biogramy, artykuły monograficzne w dawnym, jak i współczesnym piśmiennictwie naukowym, w specjalistycznych słownikach oraz encyklopediach⁴⁶. Także część z wymienionych instytucji szkolnych doczekała się już opracowań historycznych o różnych walorach poznawczych, zależnych od zachowanej i nierzadko dopiero niedawno odnalezionej bazy źródłowej⁴⁷.

Rozkwit obu prowincji przypadł na wiek XVIII, po wyniszczających kraj wojnach zewnętrznych i domowych. Liczba szkół w Koronie i na Litwie zaczęła wzrastać systematycznie. Był to także okres stopniowego rozwoju gospodarczego kraju, co zapewne wpływało na decyzje fundatorów. W przypadku prowincji polskiej historycy zakonu określają niekiedy terminem „złoty okres” lata od powołania warszawskiego *Collegium Nobilium* Stanisława Konarskiego (1740) do końca tego stulecia, lub do zlikwidowania ostatniego kolegium galicyjskiego (1786)⁴⁸. Ale w świetle badań własnych oraz opracowań uczonych litewskich

⁴⁶ Przykładowo: Antoni Moszyński, *op. cit.*; Jarosław Kurkowski, „Z dziejów polskiego edytorstwa źródeł historycznych. Maciej Dogiel (1715–1760)”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 2006, r. 15, z. 1–2 (29–30), s. 89–157; Idem, „Między Wschodem a Zachodem. Bernard Syruć (Siruć) 1731–1784”, in: *Analecta. Materiały z Dziejów Nauki*, 2009, r. 18, 2009, z. 1–2 (35–36), s. 7–50; Idem, *Bernard Syruć (1731–1784)*, Warszawa, Lida: Wydawnictwo Retro-Art, 2009. Ta sama rozprawa. Wykorzystuję rozprawę z czasopisma. Magdalena Ślusarska, „Felicjan Wykowski (1728–1784) – zapomniany poeta z litewskiego środowiska pijarów wileńskich”, in: *Napis*, 1999, seria V, s. 57–86.

⁴⁷ Teodozj Prisiażnyj, „Udział pijarów w rozwoju nauki i kultury na Ukrainie w XVII–XIX w.”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 1995, r. 4, z. 2 (8), s. 70; Jarosław Kurkowski, „Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie (1718–1832)”, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 1995, t. 40, nr 1, s. 83–104; Idem, „Z dziejów polskiego edytorstwa źródeł historycznych. Maciej Dogiel (1715–1760)”; Jacek Taraszkiewicz, „Początki działalności zakonu pijarów w Lubieszowie, czyli Nowym Dolsku na Ukrainie”, in: *Синопсис: текст, контекст, медиа*, 2015, № 2 (10), s. 1–9; Mariusz Ausz, „The Piarist College in Vitebsk”, in: *Studia Białorutenistyczne*, 2019, nr 2, s. 41–54; Idem, „Rozwój sieci kolegiów w litewskiej prowincji pijarów w XVIII w.”, s. 205–223.

⁴⁸ Adam Siuda w niewielkiej popularnonaukowej książeczce opublikowanej w języku hiszpańskim, włoskim i angielskim, służącej upowszechnianiu postaci Stanisława Konarskiego i jego dzieła, wyodrębnił, bez rozwinięcia zagadnienia, cztery etapy rozwoju działalności pijarów na ziemiach polskich, od sprowadzenia zakonu po czasy współczesne. Okres drugi to według autora „the golden century of the Piarists in Poland (1740–1786)”. Adam Siuda,

i polskich sądzą, że był to „złoty okres” nie tylko dla prowincji polskiej, ale również litewskiej. Dodatkowego oglądu wymaga początek XIX wieku, kiedy przedstawiciele kolejnego pokolenia pijarów, wychowanych w litewskich kolegiach, publikowali ważne rozprawy i traktaty dotyczące filozofii, religii, nauk przyrodniczych, pełnili funkcje redaktorów wydawnictw prasowych, realizowali się w dynamicznie rozwijającym się dziennikarstwie kulturalnym i naukowym.

Zmiany wprowadzone przez wspomnianego już Kacpra Trzeszkowskiego (Trzeszczkowskiego), trzykrotnie pełniącego funkcję prowincjała (1751–1754, 1760–1766), sprzyjały rozkwitowi zakonu, którego członkowie podejmowali liczne przedsięwzięcia na polu oświaty, nauki i literatury oraz szerzej pojętej kultury. W polskim piśmiennictwie naukowym długo panowała opinia, nie oparta na rzetelnych badaniach źródłowych, wymagająca sprawdzenia, że pijarzy litewscy wybiórczo i z opóźnieniem powielili projekt reformy zgromadzenia, dlatego krytycznie oceniano ten okres w dziejach prowincji. Jakby całkowicie wyparto z pamięci fakt, że także w Koronie Wielki Pijar borykał się z licznymi problemami finansowymi i przeciwnościami ze strony starszyny zakonnej bardziej przywiązanej do tradycji, niechętniej nowościom, do tego stopnia, że musiał dokonać swoistego „zamachu stanu”, aby wprowadzić w życie przygotowane zmiany, które w konsekwencji miały wpłynąć również na jakość nauczania i wychowania w szkołach publicznych. „Stara szkoła miała także w zakonie zaciętych zwolenników, którzy gorszyli się nowościami Konarskiego, budzili oni przeciwko niemu opozycję”⁴⁹, pisał przed stu laty historyk wychowania.

Zachowane materiały wskazują, że reformy zgromadzenia i szkolnictwa pijarskiego na Litwie popierała zdecydowana większość prowincjałów począwszy od Jana Chryzostoma Straszewicza (1757–1760), profesora w Witebsku. Sukces odniesiono dopiero w latach drugiej i trzeciej kadencji Trzeszkowskiego (1760–1766), z którego polecenia jego sekretarz i konsultor Jerzy Ciapiński opracował i wydał *Methodus docendi Scholis Piis provinciae Lithuaniae* (1762)

Stanislaus Konarski. *Reformer of Education in Poland during the 18th century*, trans. by P. Antonio Marco Moreno, (*Collecciōn cuadernos*, t. 74), Madrid: Publications ICCE, [1984?], s. 11. Podobnie widział ten problem Jan Buba. „Na wiek XVIII, szczególnie drugą jego połowę, przypada złoty okres rozwoju zakonu pijarskiego w Polsce i jego szkolnej, społecznej i naukowej działalności”. Zob: Jan Innocenty Buba, *op. cit.*, s. 15; Jan Dobrzański, „Ostatnie lata szkół pijarskich w Galicji 1772–1784”, in: *Roczniki Humanistyczne*, 1953, t. 4, z. 3, s. 4–6.

⁴⁹ Stanisław Kot, *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego*, Kraków: Gebethner i Wolff, 1923, s. 26.

mające być normą w nauczaniu. Dokument jest, przystosowanym do potrzeb prowincji litewskiej, streszczeniem czwartej części (*De Scholis*) *Ordinationes* Konarskiego, stanowiącej trzon przepisów szkolnych⁵⁰, do czego jeszcze nawiążę. Zwolennikiem reformy okazał się również czołowy poeta pijarski i uznany matematyk Felicjan Wykowski, prowincjał w latach 1766–1772. Także kolejni przełożeni dbali, aby znalazła ona swoje praktyczne odzwierciedlenie w pracach wychowawczych i edukacyjnych, jak również w twórczości własnej litewskich pijarów. W czasach stanisławowskich byli to zasłużeni w promowaniu piśmiennictwa w duchu reformy – Józef Kuszel (1772–1775), autor tragedii *Artaxar*, granej w kolegium witebskim w 1765 roku⁵¹, Michał Józef Frąckiewicz (1775–1778), „używający w swoim czasie wielkiej powagi”⁵², przyjaciel i zaufany Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego wielkiego litewskiego. Frąckiewicz „to jeden z najznakomitszych i najuczeńszych pijarów zeszłego wieku. Taką o nim miano powszechnie opinię, iż kiedy kogo chciano pochwalić, mówiono: <<Mądry jak Frąckiewicz>>”⁵³. Stanisław Kościałkowski, autor obszernej monografii Antoniego Tyzenhauza, opartej na źródłach archiwalnych, w znacznej części zniszczonych podczas drugiej wojny światowej, przypisuje Frąckiewiczowi poważną rolę polityczną w działalności sejmikowej partii dworskiej na Litwie, co znajdowało odzwierciedlenie w układaniu „plant” (planów, instrukcji postępowania przygotowanych dla sejmiku ziemskiego) oraz jego aktywności w czasie obrad zjazdu szlachty upickiej odbywających się w Poniewieżu.

⁵⁰ Jan Buba, „Rodowód Collegium Nobilium”, in: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach i księgozbiorach polskiego Oświecenia*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław: Ossolineum, 1976, s. 45. Ten sam tekst pod uproszczonym tytułem: Idem, „Collegium Nobilium”, in: *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia*, Kraków: Nakładem Polskiej Prowincji XX Pijarów, 1982, s. 10, 83–101.

⁵¹ [Jan Kuszel], *Artaxar, tragedia ojczystym wierszem napisana i podczas liczego zgromadzenia w szkołach witebskich, Scholarum Piarum, reprezentowana roku tysiąc siedemset sześćdziesiąt piątego*, Druk. J.K.M. i Rzeczypospolitej *Scholarum Piarum*, Wilno, [1766], [impr. z 11 lutego 1766]. Autor dedykował swoją tragedię Wiktorii z Potockich Pociowej (1744/1745? – 1770), wojewodziance poznańskiej, żonie Ludwika Pocięja (ok. 1726–1771), strażnika wielkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zapewne jej małżonek, ewentualnie jego brat Leonard (ok. 1730–1774), obożny wielki litewski lub ich ojciec Aleksander (zm. 1770), wojewoda trocki – uczynił zapis pieniężny (1200 talarów) dla pijarów witebskich; Marek Gozdawa, *op. cit.*, s. 89, 94; Wiktor Hahn, „Pijarski teatr szkolny w Polsce. (Zarys)”, in: *Nasza Przyszłość*, 1962, t. 15, s. 211.

⁵² J[an] M[arek] G[iżycki], *op. cit.*, s. 154, krótkie cytaty z tej publikacji.

⁵³ E[ustachy] T[yszkiewicz], *op. cit.*, s. 267.

Pomocnikami jego [Michała Staszewicza, marszałka upickiego, posiadającego „pryncypalny kredyt” w powiecie (od 1777) – M. Ś.] w utrzymaniu tego kredytu byli: starosta sądowy upicki [Józef Wereszczyński – M. Ś.], a zwłaszcza nader popularny wśród szlachty upickiej, skoligacony i liczne stosunki mający, prowincjał pijarów ksiądz Frąckiewicz, który zjeżdżał z Wilna do Poniewieża na każde sejmiki i przyczyniał się do utrwalenia wpływów Tyzenhauza.⁵⁴

Frąckiewicz pełnił również rolę „agenta” podskarbiego litewskiego w ramach współpracy z wojewodziną smoleńską Anną z Pocijów Tyszkiewiczową (1725? – 1788), która do czasu kryzysu w relacjach z dworem (ok. 1786), dbała o sprawy królewskie podczas obrad trybunału litewskiego⁵⁵. Miała zdolność do kształtowania kluczowych decyzji w trakcie obrad sejmiku wileńskiego oraz w sprawie rozdawnictwa urzędów. Była jedną z najbardziej wpływowych kobiet związanych ze stronnictwem regalistycznym w Wielkim Księstwie⁵⁶. Pijar wspierał także swego mecenasa w staraniach o założenie szkół publicznych Komisji Edukacji Narodowej w ekonomiach królewskich oraz dobrach prywatnych Tyzenhauza⁵⁷.

Reformom sprzyjali kolejni prowincjałowie: Bonawentura Jarmański (1778–1781), „historyk zakonu”, Maciej Tukałło (1781–1783) „uczony i zasłużony pedagog i filozof, [który] wydał kilka prac rozmaitej treści”, Tadeusz Lang (1783–1793), wizytator generalny KEN dla szkół pijarskich prowincji litewskiej w latach 1790–1792⁵⁸ i Józef Wysłouch ostatni w tym okresie prze-

⁵⁴ Stanisław Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1970, t. 1, s. 118.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 208.

⁵⁶ Witold Filipczak, „Anna z Pocijów Tyszkiewiczowa, wojewodzina smoleńska. Rola polityczna w czasach Rady Nieustającej”, in: *Kobiety i władza w czasach dawnych*, pod redakcją Bożeny Czwojdrak i Agaty Aleksandry Kluczek, (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 3340), Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015, s. 415–416, 434.

⁵⁷ Stanisław Kościałkowski, *op. cit.*, s. 425.

⁵⁸ Hanna Pohoska, „Pijarzy wizytatorami Komisji Edukacji Narodowej”, in: *Nasza Przeszłość*, 1962, r. 15, s. 290–293. Podczas wizytacji w roku 1792 Tadeusz Lang polecił szkołom pijarskim zorganizowanie obchodów rocznicy Konstytucji 3 maja. Inni pijarzy litewscy wybrani na funkcję wizytatora generalnego Kazimierz Narbutt (1777) i Bernard Siruć (1784) faktycznie nie podjęli działań. W przypadku tego pierwszego okoliczności zaniechania

łożony zgromadzenia na Litwie, pełniący funkcję w latach 1793–1796⁵⁹. Także rektorzy szkół i nauczyciele, szczególnie wychowani w szkołach pijarskich, sprzyjali reformie, co dokumentuje ich twórczość.

Wracając do kwestii *Methodus* oraz jej powiązania z *Ordinationes* należy podkreślić, co zazwyczaj jest pomijane, że w świetle pijarskiego *ratio studiorum* nie istniała zależność hierarchiczna pomiędzy prowincjami wymuszająca adaptowanie wzorców sprawdzonych w innej rzeczywistości partykularnej⁶⁰. Wręcz przeciwnie w dokumentach zakonnych (*Constitutiones religionis Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum cum notis et additionibus*), akcentowano nadrzędność specyfiki regionalnej dla procesów budowania koncepcji dydaktyczno-wychowawczej, co znajdowało odzwierciedlenie w realizowanych programach edukacyjnych i kształtowania osobowości. O ile do nauczania przedmiotów ścisłych i nowożytnych dziedzin wiedzy: historii, geografii i przyrodoznawstwa systematycznie wprowadzano nowoczesną metodologię i nowe podręczniki, o tyle inne treści, szczególnie humanistyczne, dostosowywano do tradycji lokalnych. Dużą swobodę pozostawiano nauczycielowi w doborze tematyki zajęć oraz zalecanych lektur. Książki o wybitnych walorach literackich, pozytywne nastawienie do zmian, otwarcie na doświadczenia i eksperymenty stanowiły normę w środowiskach pijarskich. Była to sytuacja odwrotna niż wśród jezuitów, którym *ratio studiorum* z 1599 roku dawało zaledwie symboliczny margines samodzielnego działania i nie sprzyjało otwartej postawie intelektualnej. Było nakazem. Pijarzy wzorowali się wprawdzie na jezuickim akcie, a chociaż nie stworzyli jednego dokumentu, to kierowali się zbiorem własnych przepisów dotyczących organizacji i programu swojego szkolnictwa mających charakter powinności, zalecenia. Początek tym przepisom dały konstytucje Kalasancjusza spisane w latach 1619–1621, uzupełnione o program *Collegium Nazarenum* z 1630 roku. Kolejne kapituły wносиły nowe treści, ogłoszenie ostatnich postanowień nastąpiło w 1698 roku w Rzymie⁶¹. Zachowywano priorytety, ale programy

wizytacji pozostają niewyjaśnione, chociaż znane jest jego zaangażowanie w ustawodawcze prace KEN. Drugiemu, profesorowi teologii i prawa, uniemożliwiła to choroba i śmierć.

⁵⁹ J[an] M[arek] G[iżycki], *op. cit.*, s. 154.

⁶⁰ Jacek Taraszkiewicz, *Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642–1740)*, s. 190–191.

⁶¹ *Ibid.*, s. 188.

poszczególnych prowincji różniły się, co było zgodne z założeniami władz zakonnych⁶². Dlatego rekonstrukcja litewskiego pijarskiego *ratio studiorum* musi przebiegać także w odniesieniu do konkretnych ustaleń prowincjonalnych, a nie tylko innych wzorców, w tym modelu wypracowanego przez Stanisława Konarskiego dla prowincji polskiej, musi uwzględniać specyfikę regionalną Wielkiego Księstwa. Niniejsza rozprawa nie rozstrzygnie tego zagadnienia, wymagającego głębokiego namysłu oraz interpretacji nie tylko *Methodus docendi*, ale kwestii związanych z realizacją idei reform znajdującą odzwierciedlenie we włączanych do wykładów nowych zdobyczy wiedzy, zalecanych w szkołach podręcznikach oraz tych opracowanych przez samych pijarów, a wreszcie w ich pozaszkolnej twórczości, w tym podejmowanych przez nich tłumaczeniach i adaptacjach dzieł obcych w szerszym kontekście kultury oświeceniowej, z uwzględnieniem myśli teologicznej, filozoficznej z jej systemem wartości, czy założeń estetycznych. Nie bez znaczenia pozostaje szersza aktywność publiczna pijarów, cechująca się ideami obywatelskich powinności.

Historyk wychowania już przed wojną wskazywał na znaczenie wpływów ogólnoeuropejskiej myśli naukowej, głównie francuskiej i angielskiej na poglądy Stanisława Konarskiego, a także na rolę modeli wychowania i oświaty w innych państwach, w których pijar wizytował instytucje naukowe, głównie w Wenecji, Niemczech, Holandii i Austrii, co znalazło odzwierciedlenie w jego projektach, które nie były bezkrytycznym powieleniem wzorca *Collegium Nazarenum*⁶³. Współcześnie badacze pogłębiają te ustalenia⁶⁴. Idee wybitnego reformatora promieniowały na inne prowincje zgromadzenia, w tym na litewską, co było oczywiste dla jego współczesnych. „Dziełem Konarskiego jest założenie konwiktów w Wilnie, we Lwowie i w Warszawie, gdzie młodzież we wszystkich naukach i umiejętnościach przyzwoite bierze ćwiczenia.”⁶⁵ Jan Buba, analizu-

⁶² Jacek Taraszkiewicz, „Wychowanie religijne elementem edukacji pijarskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVII i XVIII wieku”, in: *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 2016, t. 8, nr 1, s. 101.

⁶³ Stanisław Kot, *op. cit.*, s. 12; Idem, *Historia wychowania*, wyd. 2, zm. i pomnożone, Lwów: Państw. Wydaw. Książek Szkolnych, 1934, t. 1, s. 368–369.

⁶⁴ Kazimierz Puchowski, „*Collegium Nobilium* Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie”, in: *Wiek Oświecenia*, 2004, t. 20: *Stanisław Konarski (1700–1773)*, s. 11–69.

⁶⁵ Franciszek [Ksawery] Dmochowski, „Wiadomość o życiu i pismach Stanisława Konarskiego”, in: *Nowy Pamiętnik Warszawski*, 1803, t. 11, nr 32, sierpień, s. 230.

jąc nieznane wcześniej włoskie materiały archiwalne, dostrzegł, że reforma szkolna przeprowadzona przez Stanisława Konarskiego odegrała rolę inspirowającą dla zmian w systemach nauczania w Austrii, Czechach, na Węgrzech i na Litwie⁶⁶. Należy ponadto uwzględnić fakt, że także pijarzy litewscy kształcili się zagranicą, podróżowali po Europie, poznając jej instytucje oświatowe. W odniesieniu do Wielkiego Księstwa Buba wskazywał, że „należałoby też rewidować opinię o dużej zwłoce Litwinów w przyjęciu reformy w swojej prowincji”⁶⁷. Starsza historiografia polska głosiła pogląd, długo utrzymujący się w piśmiennictwie naukowym, że pijarzy litewscy przez dziesięć lat blokowali przyjęcie reformy nauczania i wychowania autorstwa Konarskiego ze względu na swój konserwatyzm⁶⁸, pomijając dobrze znane nauce fakty, że także w Koronie, o czym pisałam wcześniej, Konarski natrafił na poważne trudności. Formułując takie oceny w ogóle nie uwzględniano sytuacji dziejowej, w jakiej znajdowali się pijarzy litewscy, którym dopiero pod koniec 1753 roku udało się zakończyć spór z jezuitami, co otworzyło drogę do dalszych działań. Tadeusz Chromecki, od 1888 roku rektor Zgromadzenia oo. Pijarów w Krakowie, ujął zaistniałą sytuację z jeszcze innej perspektywy.

Prowincja ta [litewska – M. Ś.] nie przyjęła ordynacji wizyty apostolskiej, gdyż te wydane i potwierdzone były tylko dla prowincji polskiej; nie przyjęła więc w całości i reformy szkolnej Konarskiego. Nie mogli się jednak przy dawnym systemie utrzymać i powoli zaczęli się stosować do postępu nauk, zaprowadzonego w Koronie.⁶⁹

⁶⁶ Jan Buba, „Rodowód Collegium Nobilium”, s. 43–45.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 45.

⁶⁸ Powielił takie stanowisko ceniony w Polsce uczyony Juliusz Nowak-Dłużewski w monografii *Stanisław Konarski*, której pierwsze wydanie ukazało się w 1951 roku. „Widział [Stanisław Konarski – M. Ś.], jak konserwatywni pijarzy litewscy zostali zmuszeni biegiem wypadków do przyjęcia jego reformy, trwając przedtem przez dziesięć lat uparcie w starych nawykach”. Zob.: Juliusz Nowak-Dłużewski, *Stanisław Konarski*, przedmowa Konrada Górskiego, wyd. 2, Warszawa: IW PAX, 1989, s. 68.

⁶⁹ T[adeusz] Ch[romecki], „Pijarzy w dawnej prowincji litewskiej”, in: *Encyklopedia Powszechna podług Teologicznej Encyklopedii Wetzera i Weltego [...]*, wydana przez Michała Nowodworskiego, Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, 1893, t. 19: *Pelagiusz (Pelagianie) – Poczobut*, s. 338.

Jan Buba podkreślał znaczenie decyzji Kacpra Trzeszkowskiego oraz Jerzego Ciapińskiego w opracowaniu *Methodus docendi*, ponadto zauważył, że przyswajanie idei reform było procesem, a nie jednostkowym wydarzeniem. „Stopniowa infiltracja *Ordinationes* poprzedziła chyba ten akt prawny przyjęcia reformy Konarskiego w prowincji litewskiej, bo granice prowincji nie były kordonem politycznym” – pisał już przed pół wiekiem⁷⁰.

Wyobrażenia, a nie wyniki rzetelnych badań źródłowych, dotyczące pijarów litewskich, nie tylko powielano, ale obudowywano narracją wzmacniającą opinie o ich zapóźnieniu kulturowym i cywilizacyjnym. Długotrwały brak większego zainteresowania badawczego tym środowiskiem wynikał być może z faktu bezkrytycznego przyjęcia tezy postawionej przez Stanisława Biegańskiego, dziewiętnastowiecznego historyka zgromadzenia, jakoby prowincja litewska nie przyjęła reformy zakonnej, której założenia opracowano w *Ordinationes*, a więc i reformy szkół, „nie zdołała się jednak oprzeć temu, by choć nieoficjalne, częściowo się jej nie poddać”⁷¹. O trudnościach miało świadczyć używanie popularnego, chociaż uznawanego za przestarzały, podręcznika do nauki retoryki *Manuductio institutionum rhetoricum* (Varsoviae 1687 i wyd. nast.) autorstwa Michała od Nawiedzenia NMP Krausa (1626–1703)⁷², zamiast nowoczesnej na owe czasy publikacji Konarskiego (*De emendandis eloquentiae vitiis*, 1741), wprowadzonej do edukacji dopiero w czasach rektorstwa Macieja Dogiela. Autor wyraził opinię, której również nie uzasadnił, że Jerzy Ciapiński w świetle *Methodus docendi* „jest wiernym naśladowcą, nieledwie kopistą reformy Konarskiego”⁷³. Takie stanowisko, nierzadkie w późniejszej historiografii polskiej, pozostawało w pewnej sprzeczności z wcześniejszymi znanymi historykom zjawiskami świadczącymi o wyraźnej dynamice procesów zachodzących w środowisku litewskich pijarów. Jak się wydaje uwadze badaczy umknęło wcześniej sformułowane stanowisko innego wybitnego pijara Antoniego Moszyńskiego, historyka i archiwisty. W opublikowanej w 1876 roku *Kronice kolegium lubieszowskiego* wskazał iż szkoła ta do czasów Komisji

⁷⁰ Jan Buba, *op. cit.*, s. 45.

⁷¹ Stanisław Biegański, *op. cit.*, s. 15.

⁷² Michał od Nawiedzenia NMP Krausa (1626–1703), najstarszy znany poeta pijarski, „Spiszak z Podolińca” nauczyciel retoryki i historii, prowincjał polski zasłużony dla zgromadzenia, twórca studium teologicznego w Warszawie. Funkcjonowało ono od 1679 do roku 1834.

⁷³ Stanisław Biegański, *op. cit.*, s. 15.

Edukacji Narodowej, podobnie jak inne utrzymywane przez duchowieństwo, „rządziła się rozporządzeniami prowincjałów, a potem ustawami dla szkół pijarskich litewskich wydanymi przez prowincjała Trzeszczkowskiego, na swój sposób bardzo rozsądnymi”⁷⁴.

Łukasz Kurdybacha bodajże jako pierwszy opublikował analizę porównawczą *Methodus docendi* i *Ordinationes visitationis*, posiłkując się dodatkowo innymi pismami pedagogicznymi Konarskiego. Niestety ma ona charakter powierzchowny, bez uwzględnienia szerszego tła problemu, za to w zgodzie z dziwiętnastowieczną tezą Biegańskiego. Kurdybacha odwołał się zaledwie do dwóch monografii naukowych⁷⁵, które nie rozwiązują tego problemu. Pomiął wcześniejsze, istotne prace podejmujące zagadnienia dotyczące działalności pijarów litewskich, w tym treści i znaczenia *Methodus docendi*. Przykładowo wciąż aktualne, gdyż wykorzystano w nich nie istniejące już źródła, publikacje Antoniego Moszyńskiego, czy artykuł Marka Gozdawy z 1910 roku o pijarach witebskich. Autor widząc problem niewyczerpującej bazy źródłowej, szczególnie dla pierwszego okresu funkcjonowania zgromadzenia w tym mieście, czyli w latach 1753–1785, akcentował, że zarówno reforma Konarskiego, jak i późniejsza Komisji Edukacji Narodowej, nawet jeżeli z opóźnieniem, zostały włączone do systemu edukacji i wychowania w Wielkim Księstwie. Spostrzeżenia Gozdawy nadal pozostają aktualne, gdyż na Litwie zaistniała specyficzna sytuacja historyczna i czasowa, gdy dekadę po oficjalnym wprowadzeniu reformy w duchu Konarskiego zaczęto realizować szerzej zakrojone reformy Komisji Edukacji.

Nie wiem, czy znana reforma szkół pobożnych Konarskiego już się na Białej Rusi rozszerzyła, zwłaszcza że i w późniejszych czasach na Litwie nie od razu ona

⁷⁴ Antoni Moszyński, *Kronika kolegium lubieszowskiego ks.ks. pijarów*, s. 152. Autor w przypisie dolnym dodaje: „Autorem pisma tego jest znakomity pedagog i literat Jerzy Ciapiński, pijar.”

⁷⁵ Łukasz Kurdybacha, „Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.”, in: *Rozprawy z dziejów oświaty*, 1972, t. 1, 1972, s. 19; Idem, „Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.”, in: Łukasz Kurdybacha, *Pisma wybrane*, wyboru dokonał Józef Miąso, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1976, t. 3, s. 125–146. Ten sam tekst. W tej rozprawie przywołuję według paginacji w czasopiśmie. Chodzi tu o rozprawy: Stanisław Kot, *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego*; Łukasz Kurdybacha, *Działalność pedagogiczna Stanisława Konarskiego*, Ossolineum: Wrocław-Warszawa, 1957.

została przyjęta, a pijarowie prowincji litewskiej (do niej też i Witebsk należał) opracowali własną, poniekąd, metodę nauczania po swoich szkołach i właśnie ta metoda wydrukowana została wkrótce po powstaniu siedziby Szkół Pobożnych w Witebsku staraniem prowincjała litewskiego ks. Kacpra Trzeszczkowskiego, a ułożona przez ks. Jerzego Ciapińskiego, konsultora i sekretarza prowincji, musiano się więc jej tam, *mutatis mutandis*, trzymać ściśle [zaznaczenie moje – M. Ś.]. Echa Komisji Edukacyjnej bezsprzecznie dochodziły tutaj, choć znacznie później i nie w całej pełni, ale zawsze reforma Konarskiego i modyfikacje Komisji Edukacyjnej znalazły i tutaj swoje zastosowanie, chociaż z pewnymi zmianami i nie zupełne i to dopiero w późniejszych czasach, a w pierwszych latach istnienia szkoły pijarskie w Witebsku stosowały się zapewne do owych ks. Trzeszczkowskiego przepisów i normy postępowania pedagogicznego, a nawet musiały tam one przetrwać lat niemało [...].⁷⁶

W świetle znanej mi literatury przedmiotu wydaje się, że Gozdawa jako jeden z niewielu zapoznał się z treścią i odwołał się do *Methodus docendi*, dostrzegając w tym dokumencie nie tylko przemyślany rozkład programu czy zestaw lektur, ale wartości równie ważne dla pedagogiki zgromadzenia pod kątem edukacji obywatelskiej. „Tematy te [rozpraw i ćwiczeń w klasie retoryki – M. Ś.] uwzględniały różne urządzenia społeczne Rzeczypospolitej, naprawę jej konieczną, obronę praw itd.”⁷⁷ Były to bowiem te same tematy, co w *Ordinationes*.

Natomiast Kurdybacha, podsumowując dokonane przez siebie ogólnikowe porównanie obu tekstów, widział zachodzące na Litwie procesy w innej perspektywie, bardziej personalnej, a nie systemowej.

[...] można stwierdzić bardzo wielką ostrożność czy wprost niechęć litewskiej starszyny pijarskiej do przeprowadzenia istotnie gruntow-

⁷⁶ Marek Gozdawa, *op. cit.*, s. 90.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 91; Mariusz Ausz, „The Piarist College in Vitebsk”, s. 41–54. Autor tego artykułu oparł się na nowych, niewykorzystywanych dotąd zasobach archiwalnych, które w znacznej części dotyczą funkcjonowania kolegium w XIX wieku. Pierwszy okres istnienia placówki jest ubogi w źródła. Powstała ona jako ostatnia przed pierwszym zaborem i po 1772 roku znalazła się w granicach Rosji. Działała poza strukturami Komisji Edukacji Narodowej, ale jeżeli wierzyć Markowi Gozdawie, pijarscy nauczyciele kierowali się zaleceniami Komisji.

nej reformy nauczania młodzieży, [zaznaczenie moje – M. Ś.] dorównującej zmianom przeprowadzonym przez pijarską prowincję koronną wedle projektów Konarskiego. Odegrały tu rolę przyczyny natury osobistej, wyrażające się przede wszystkim w animozjach i nieporozumieniach między Konarskim a niektórymi wybitniejszymi przedstawicielami pijarów prowincji litewskiej. Niezaprzeczalnym ich dowodem było całkowite przemilczenie nazwiska twórcy Collegium Nobilium, nawet przy zaleceniu jego podręcznika, jak np. *Gramatyki*.⁷⁸

Teza o „animozjach i nieporozumieniach” nie jest oparta na wiarygodnych przesłankach, ma charakter intencjonalny, źródła nie przywołują przykładów niechęci. Jak przedstawiono wcześniej, było wręcz odwrotnie, Konarski pozo- stawał w bliskich i serdecznych kontaktach z litewskimi pijarami, a reformy nie można było zrealizować od razu po zakończeniu wyczerpującego sporu z jezuitami.

Zapisy *Methodus docendi* określane jako „pobieżne streszczenie” *Ordinationes* stały się przedmiotem szczegółowej analizy porównawczej dopiero po ponad 250 latach. Dokonała tego Asta Vaškelienė, współczesna badaczka litewska, która opracowała, a także wydała *Methodus* z merytorycznym wprowadzeniem w języku litewskim i angielskim⁷⁹. We wcześniejszych rozpra- wach Vaškelienė polemizowała z niektórymi tezami Kurdybachy, wskazując na poważne błędy interpretacyjne. Zgodziła się wprawdzie z tezą, że *Methodus docendi* nie było rozwiązaniem oryginalnym, lecz streszczeniem czwartej czę- ści *Ordinationes*, ale szerzej rozwinęła zagadnienia związane z recepcją idei Stanisława Konarskiego w edukacji humanistycznej pijarów litewskich oraz uwydatniła współzależność zaprezentowanego w *Methodus docendi* modelu studiów humanistycznych z tradycją jezuickiej edukacji humanistycznej. Równocześnie zwróciła uwagę na kilka kwestii fundamentalnych, a przemil- czanych w dawnej polskiej historiografii. Odrzuciła tezę, jakoby na Litwie oficjalnie nie uznano założeń Konarskiego, co nie zostało dotąd potwierdzone źródłowo. Wyraziła wątpliwość, czy w przypadku prowincji litewskiej słuszne

⁷⁸ Łukasz Kurdybacha, „Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.”, in: *Rozprawy z dziejów oświaty*, s. 19.

⁷⁹ *Mokymo metodas, skirtas Lietuvos provincijos pijorų mokykloms (1762). Apšvietos edu- kacijos naujovės, sudarė, iš lotynų kalbos vertė, komentarus parengė ir įžanginį straipsnį parašė Asta Vaškelienė*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024.

byłoby przyjmowanie bez żadnych poprawek rozległych i trudnych do realizacji założeń *Ordinationes*, bez uwzględnienia innej niż w Koronie specyfiki funkcjonowania zgromadzenia, liczebności nauczycieli, sieci szkół i ich stanu materialnego, sytuacji bibliotek szkolnych, liczby uczniów oraz form opieki fundatorów. Nie wykluczyła, że *Methodus docendi* można również traktować jako dążenie do samodzielności w sferze edukacyjnej. Zaznaczyła jednak, że pijarzy litewscy kształtując własną koncepcję nauczania humanistycznego, przejęli podstawowe zalecenia Konarskiego. Badaczka udokumentowała, że nie włączając do *Methodus docendi* nazwisk niektórych autorów wskazanych przez Konarskiego, co zdaniem polskich krytyków miało świadczyć o konserwatyzmie władz zgromadzenia na Litwie, przeważnie nie zastępowano ich innymi. Przyczyna mogła leżeć w braku przywołanych przez Konarskiego dzieł w bibliotekach prowincji, a nie niechęci do nich. Niektóre fragmenty *Ordinationes*, głównie o dużej szczegółowości, nie tyle usuwano, ile skracano i scalano z innymi fragmentami, bliskimi co do treści, zaś kurs retoryki przyjęto w zasadzie bez poprawek⁸⁰. Na brak precyzji, powtórki oraz rozwlekłość treści *Ordinationes* zwracał już uwagę Juliusz Nowak-Dłużewski, traktując tę przypadłość jako wadę także innych pism Konarskiego⁸¹. Wyjaśniające dopowiedzenia i zdefiniowanie założeń *Methodus* dokonane przez autorkę koresponduje ze wspomnianymi wcześniej pijarskimi konstytucjami zakonnymi, które dawały dużą swobodę władzom prowincjonalnym w przygotowaniu projektów nauczania i wychowania.

Kurdybacha w przywołanym wyżej tekście wspomniał również o „przyczynach poważnych, obiektywnych” mających dodatkowo wpływać na odmienność sytuacji pijarów litewskich⁸². Autor, bez wskazania źródeł, wymienił gorszą niż w Koronie sytuację materialną kolegów pijarskich, co miało skut-

⁸⁰ Asta Vaškeļienė, „XVIII a. Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra pijorų edukacijoje: tradicijos tęstinumas ir Apšvietos epochos inovacijos”, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, Vilnius, 2014, s. 226–241; Eadem, „The Same in Polish, or Peculiarities of Bilingual Occasional Poetry in the Eighteenth-century Grand Duchy of Lithuania”, in: *Interlitteraria*, 2016, t. 21/2, s. 204–215; Eadem, „Etiketas ir buitės reformuotoje XVIII a. antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pijorų edukacijoje: lyginamasis tyrimas”, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 4: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: visuomenė, kasdienybės istorija*, Vilnius, 2018, s. 73–96.

⁸¹ Juliusz Nowak-Dłużewski, *op. cit.*, s. 200.

⁸² Łukasz Kurdybacha, *op. cit.*, s. 19.

kować słabością ich wyposażenia, złym stanem budynków: i klasztornych, i szkolnych, brakiem bibliotek a także ich przestarzałymi zbiorami, niespełniającymi potrzeb nowoczesnej edukacji i oczekiwań ówczesnego czytelnika, zarówno nauczyciela, jak i ucznia. „Szczupłość środków materialnych litewskiej prowincji pijarów zaciążyła też na poziomie umysłowym nauczycieli zakonnych.”⁸³ Dodał bezpodstawnie, że w źródłach dotyczących życia umysłowego Litwy, aczkolwiek żadnego nie przywołał, brakuje informacji o podróżach i zagranicznej edukacji pijarów, co nie było zgodne z prawdą. „Nic dziwnego, że wiedza przeważającej większości nauczycieli pijarskich na Litwie była tradycyjna, filologiczno-retoryczna z silnym zabarwieniem teologiczno-dewocyjnym”⁸⁴, gdyż nie czytali nowości i nie dokształcali się zagranicą. Historyk wychowania pominął milczeniem fakt, że przepisy dotyczące ksiązek i funkcjonowania bibliotek oraz obowiązków bibliotekarzy definiowały konstytucje zakonne. Wskazywały one na konieczność zakładania przy każdym kolegium biblioteki dla nauczycieli i dla uczniów, zobowiązywały władze prowincjonalne do zakupu nowości w ramach tworzonego specjalnego funduszu, a prowincjała do corocznej inspekcji⁸⁵. Biblioteki wzbogacały się także o kolekcje po zmarłych zakonnikach oraz dary od osób świeckich. W przypadku Litwy problemem jest ubóstwo źródeł, co utrudnia lub nawet uniemożliwia analizę księgozbiorów pijarskich. Księgozbiór służył nie tylko celom dydaktycznym, ale również religijnym i duchowym oraz pracom własnym pijarów: literackim, naukowym, translatorskim. Zależał od rangi szkoły, był wyznacznikiem jej poziomu. Z zachowanej dokumentacji i opisów wiadomo, że biblioteka w Dąbrowicy zawierała do 2 tysięcy tomów, w tym liczne dzieła „kosztowne”, ale „po skasowaniu klasztoru pijarskiego poszła w rozsypkę”⁸⁶. Istniejąca 140 lat szkoła w Nowym Dolsku, czyli Lubieszowie, „posiadała wyborną bibliotekę, gabinet fizyczny, wszelkie pomoce naukowe i konwikt dla ubogich uczniów, a przy tym była przy

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ Tomasz Stolarczyk, „Dzieła teologiczne w pijarskiej bibliotece kolegium wieluńskiego w świetle katalogu bibliotecznego z 1809 r. Przyczynek”, in: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 2023, t. 56, z. 1, s. 116.

⁸⁶ J[an] M[arek] G[iżycki], *op. cit.*, s. 154; Franciszek Radziszewski, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...]*, Kraków: Nakł. Autora, 1875, s. 10.

kościółce dobrana orkiestra”⁸⁷. W jej skład wchodziło ponad dwa tysiące tomów, „najwięcej w przedmiocie historii, literatury, fizyki i nauk kościelnych. Posiadała całe wydanie klasyków łacińskich edycji bipontyńskiej. Powstała w części z nabycia za gotowy pieniądz, w części przez spadek po zmarłych pijarach miejscowych.”⁸⁸ Antoni Moszyński, obejmując kierownictwo tej biblioteki, „licznej i po większej części składającej się z dzieł rzadkich”⁸⁹ odnalazł w niej pozycje nie uwzględnione w bibliografiach i historiach literatury, w tym prace pijarów, co uzupełnił w kolejnej części⁹⁰. W innym opracowaniu pojawia się informacja, że biblioteka lubieszowska liczyła 3 tysiące tomów. Z czasem uległa rozproszeniu, a jej „szczątki” zasiliły zbiory Moszyńskiego w Pińsku⁹¹. Kolegium pijarskie w Szczuczynie należało do znaczniejszych i bogatszych. Bonawentura Jarmański, w latach 1778-1781 prowincjał litewski i długoletni rektor szkoły przyczynił się do jej rozwoju i kondycji materialno-finansowej. Bibliotekę wzbogacił własnymi cennymi zbiorami, co znalazło uznanie w oczach Grzegorza Piramowicza. Miała liczyć 2751 książek (w tym 318 cerkiewnych)⁹². Najliczniejsze zbiory miała biblioteka wileńskiego *Collegium Nobilium*, liczyła ona 7 tysięcy woluminów według jednego opracowania, co wydaje pomyłką zapisu⁹³, lub jak podają inne 4014 tomów w językach łacińskim, polskim, włoskim, francuskim, niemieckim i rosyjskim według wizytacji z 1804 roku⁹⁴. O wzbogacenie zbiorów dbali pijarzy Maciej Dogiel i Paweł Wyhowski (Wykowski). Otrzymała ona duplikaty z biblioteki uniwersyteckiej, książki pojezuickie znajdujące się przy kościele św. Rafała. Miała też okazały zbiór conciliów, kilkadziesiąt rękopisów, w tym wypisy ze zbiorów Sapieżyńskich. Natomiast archiwum pijarów zawierało materiały do

⁸⁷ „Lubieszów”, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1884, t. 5, s. 412.

⁸⁸ E[ustachy] T[yszkiewicz], *op. cit.*, s. 268.

⁸⁹ Antoni Moszyński, „Do Historii literatury polskiej dodatek”, in: *Dziennik Wileński*, 1825, t. 1, z. 2, s. 243.

⁹⁰ Antoni Moszyński, „Do Historii literatury polskiej dodatek”, in: *Dziennik Wileński*, 1825, t. 1, z. 3, s. 358-362.

⁹¹ Franciszek Radziszewski, *op. cit.*, s. 40.

⁹² Jan Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych [...]*, Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1912, s. 323; Jarosław Kurkowski, „Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie (1718-1832)”, s. 85.

⁹³ Jan Kurczewski, *op. cit.*, s. 323.

⁹⁴ Franciszek Radziszewski, *op. cit.*, s. 39; E[ustachy] T[yszkiewicz], *op. cit.*, s. 261.

historii oświaty na Litwie⁹⁵. Wiadomo, że istniała biblioteka w Poniewieżu, ale została stamtąd wywieziona po kasacie zakonu⁹⁶. W Lidzie biblioteka klasztorna „niegdyś liczna, w ostatnich czasach zawierała ledwie 800 tomów”⁹⁷. Wizytacje z początków XIX wieku wykazywały brak uporządkowania księgozbioru, który ostatecznie uległ zniszczeniu w wyniku pożaru w 1842 roku. W szkole znajdowały się także pomoce naukowe, których stan wskazywał na zaniedbania⁹⁸. Przed przeniesieniem do Lidy, w Werenowie w roku 1753 na bibliotekę wydatkowano 3 % wpływów, chociaż pijarzy dysponowali nawet pewnymi nadwyżkami finansowymi⁹⁹. Świadczyć by to mogło o znaczeniu darowizn w kompletowaniu księgozbioru ważnego przecież ośrodka edukacyjnego. O bibliotece w Zelwie, tak, jak i o tamtejszej szkole, nie zachowały się informacje. Szkoły walerianowskie w Łużkach dysponowały zasobnymi zbiorami, „niemało użytecznych do szkół znajduje się ksiąg i niebronne są profesorom do użytku. Ta biblioteka pomnaża się corocznie przykupieniem za kilkaset złotych w różnych materiach ksiąg.”¹⁰⁰ Księgozbiór wzbogacony został w 1804 roku o „bibliotekę z wybornych dzieł złożoną, najwięcej w języku francuskim”, która była darem późniejszego rektora Ferdynanda Serafinowicza (1759–1812)¹⁰¹. Miała liczyć 690 tomów. Ponadto istniał tam gabinet fizyczny, zapewne z pomocami dydaktycznymi¹⁰² oraz poważne zbiory map. Te ostatnie oraz część księgozbioru zagrabiły wojska francuskie w 1812 roku¹⁰³. W Rosieniach istniała biblioteka do kasaty zakonu, liczyła 1713 książek¹⁰⁴. Według inspekcji przeprowadzonej w 1818 roku w bibliotece kolegium witebskim

⁹⁵ Franciszek Radziszewski, *op. cit.*, s. 111–112. Autor przywołuje nazwisko Wyhowski, może chodziło o Pawła Wyhowskiego, który pracował w Lidzie.

⁹⁶ *Ibid.*, s. 63.

⁹⁷ *Ibid.*, s. 39; E[ustachy] T[yszkiewicz], *op. cit.*, s. 264.

⁹⁸ Jarosław Kurkowski, „Pijarzy w Werenowie i Lidzie (1735–1845)”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, s. 81–82.

⁹⁹ *Ibid.*, s. 63–65.

¹⁰⁰ Otto Hedemann, *op. cit.*, s. 6.

¹⁰¹ Franciszek Radziszewski, *op. cit.*, s. 47; Elżbieta Aleksandrowska, „Serafinowicz Ferdynand”, in: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków: PAN. IH im. Tadeusza Manteuffla, 1995–1996, t. 36, s. 289–290.

¹⁰² Jan Kurczewski, *op. cit.*, s. 322–323.

¹⁰³ Otto Hedemann, *op. cit.*, s. 6.

¹⁰⁴ Maciej Wołonczewski, *Biskupstwo żmudzkie, ze żmudzkiego na język polski przełożył i niektóre przypisy historyczne dodał M[aurycy] Hryszkiewicz, z przedmową Stanisława Smolki*, Kraków: Druk. Uniw. Jagiell., 1898, s. 184; Franciszek Radziszewski, *op. cit.*, s. 72.

miała kilka kolekcji książek podzielonych tematycznie, w większości dzieła naukowe, w liczbie 1906 tytułów. Ponadto liczne pomoce dydaktyczne¹⁰⁵.

Nawet w świetle tych niepełnych materiałów, należy założyć, że biblioteki pijarskie na Litwie uzupełniano o nowości, podręczniki i pomoce dydaktyczne niezbędne do prowadzenia zajęć z przedmiotów nowożytnych, szczególnie mapy, atlasy, globusy oraz wyposażenie gabinetów naukowych. Były także książki religijne i dotyczące duchowości, co było w pełni zgodne z programem nauczania i wychowania. Część kupowano, ale znaczącą rolę odgrywały darowizny. Nie jest pewne, w jakich ilościach biblioteki te posiadały dzieła dawne, niektóre miały charakter unikatowy, (zapewne z darowizn), ale nie one miały znaczący wpływ na bieżącą działalność edukacyjną. Nie wydaje się, aby liczba woluminów była zależna od liczby uczniów i nauczycieli, gdyż niektóre zbiory były pokaźne. Nie ma żadnych podstaw, aby twierdzić, że w litewskich kolegiach pijarskich brakowało bibliotek lub, że ich kolekcje były przestarzałe.

O tym, że najzdolniejsi pijarzy litewscy mieli możliwość doksztalcania się zagranicą już wspominałam. Przytoczę kilka najcelniejszych przypadków. Jan Kanty Wykowski, „wyborny łacinnik, literat i prawnik”¹⁰⁶, rektor wileńskiego *Collegium Nobilium*, pobierał nauki w Wiedniu i Rzymie. Sebastian Wykowski, sprawny organizator, pełniący trzykrotnie funkcję prowincjała (1742–1748, 1754–1757), który zadbał o właściwy poziom nauczania przedmiotów humanistycznych w kolegiach litewskich, przebywał w Rzymie w latach 1748–1754, w roli asystenta generała zakonu. Był członkiem Akademii Arkadyjskiej¹⁰⁷ o imieniu Vatisso Frigio. W Nazareno pozostawił fundusz mający umożliwić młodzieży polskiej podjęcie studiów. Jego młodszy brat

¹⁰⁵ Mariusz Ausz, *op. cit.*, s. 51, 53.

¹⁰⁶ J[an] M[arek] G[iżycki], *op. cit.*, s. 156.

¹⁰⁷ Literacka Accademia dell'Arcadia powstała w 1690 r. w Rzymie, w środowisku uczonych i literatów skupionych na dworze Krystyny Wazówny (1626–1689). W opozycji do dominującej estetyki barokowej arkadyjczycy głosili ideały czystości i prostoty, odwoływali się do mitu greckiej Arkadii jako świata niezniszczonego przez cywilizację, a jej członkowie przybierali fantastyczne imiona „pasterzy”. W latach późniejszych poszerzono zakres inspiracji o tradycje rzymskie i renesansowe. W XVIII w. Arkadia odegrała ważną rolę w kształtowaniu się europejskiego klasycyzmu i jego związków z tradycją. Wanda Roszkowska, „Polacy w rzymskiej „Arkadii” (1699–1766)”, in: *Pamiętnik Literacki*, 1965, r. 56, 1965, z. 3, s. 33–35, 62.

Felicjan (prowincjał w latach 1766–1772) w tejże akademii występował pod imieniem Odenillo Apesusunzio vel Apisanzio. Jako wybitny matematyk (a także astronom) uczył tego przedmiotu w Wiedniu w powierzonym pijarom wiedeńskim *Collegium Nobilium Loewenburgicum*. Był także uznanym na Litwie twórcem wierszy okolicznościowych¹⁰⁸. Bonifacy Wróblewski podobnie jak bracia Wykowscy, a wcześniej także Konarski, należał do rzymskiej Arkadii, gdzie został zapisany w 1776 roku pod imieniem Critaldo Eranese, czyli, jak sam chętnie sygnował swoje utwory, Krytalb Eraneski. W roku 1765 pełnił funkcję prowincjała litewskiego. Znany był jako kaznodzieja katedry wileńskiej oraz kaznodzieja trybunalski. Ówczesnie ceniony autor wierszy okolicznościowych, pochwalnych, w których dostrzega się wyraźną intencję społeczno-obywatelską, łacińskich i polskich oraz łacińskich z polskim tłumaczeniem. Jest to poeta i kaznodzieja dzisiaj w zasadzie zapomniany, którego twórczość warta jest oddzielnego opracowania¹⁰⁹. Maciej Dogiel, w roli prywatnego nauczyciela Ignacego Scipio, podróżował z wychowankiem do Lipska i Paryża, gdzie poszerzał swoją wiedzę matematyczną i filozoficzną¹¹⁰. Kazimierz Narbutt kształcił się natomiast kilka lat w Rzymie, by zgłębiać podobne pasje naukowe: filozofię i matematykę. W Wiecznym Mieście, w którym znano go i ceniono w elitarnych kręgach papieżstwa, został wyświęcony na kapłana w 1761 roku. Wiedzę pogłębiał w Niemczech i we Francji, gdzie przebywał kilka lat w roli guwernera synów Michała Brzostowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego¹¹¹. Stanisław Bonifacy Jundziłł, pionier polskiej i litewskiej florystyki, wyróżniony przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego medalem *Merentibus* w ostatnich latach przed upadkiem Rzeczypospolitej dokształcał się w Wiedniu

¹⁰⁸ Felicjan Wykowski, *Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych (i pozostałe wiersze)*, wydała Magdalena Ślusarska, Warszawa: Instytut badań literackich PAN Wydawnictwo, 2019.

¹⁰⁹ Wanda Roszkowska, „Polacy w rzymskiej „Arkadii”, cz. II: *Lata 1766–1800*, in: *Pamiętnik Literacki*, 1994, r. 85, z. 3, s. 26.

¹¹⁰ Jarosław Kurkowski, „Z dziejów polskiego edytorstwa źródeł historycznych. Maciej Dogiel (1715–1760)”, s. 100–101.

¹¹¹ Irena Stasiewicz-Jasiukowa, „O Kazimierzu Narbucie Sch. P. nieco inaczej”, in: *Z badań nad Polskimi Księgozbiórami Historycznymi*, Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych UW, 2004, Tom specjalny: *Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Wojakowskiemu w sześćdziesięciopięciolecie*, redaktor tomu Dariusz Kuźmina, s. 133–140.

w zakresie botaniki, zoologii, mineralogii i chemii, w Dreźnie i Freiburgu studiował problemy górnictwa i hutnictwa, ponadto zwiedził Pragę i Szczawnicę na Słowacji¹¹².

W świetle najnowszych badań nie można zaprzeczyć, że pijarzy litewscy oraz prowadzone przez nich szkoły i kolegia wniosły istotny wkład w dzieło reformy zainicjowanej przez Stanisława Konarskiego w prowincji polskiej. Kolegia pijarskie na Litwie, tak samo jak w Koronie, zawdzięczały poziom wychowania i wykształcenia wybitnym profesorom, których wybierano spośród najzdolniejszych członków zgromadzenia po trwającej wiele lat formacji duchowej i edukacji. Wysyłano ich na studia, najczęściej do Rzymu, gdzie pełnili niekiedy wysokie funkcje w zgromadzeniu, zwiedzali także najlepsze zagraniczne instytucje naukowe i oświatowe, współtworząc aktywne środowisko wykwalifikowanych pedagogów, tłumaczy, pisarzy i poetów¹¹³.

Według Łukasza Kurdybachy główny reformator szkolnictwa pijarskiego na Litwie Kasper Trzeszkowski, niezależnie od tych zasług, „to autor kilku zapomnianych broszur dewocyjnych”, zaś Jerzy Ciapiński „uprawiał potępianą przez Konarskiego twórczość panegiryczno-pogrzebową ku czci przedstawicieli wielkich rodów magnackich”¹¹⁴. Określenie „broszura dewocyjna” intencjonalnie ma w tym przypadku nacechowanie pejoratywne, negatywnie wartościujące, a nie opisowe, gdy w rzeczywistości dotyczy treści pobożnościowych i duchowych¹¹⁵. Piśmiennictwo panegiryczne stanowiło wówczas normę kulturową, nie tylko wśród pijarów, było podstawą wychowania oraz indywidualnej i zbiorowej pobożności. Konarski również tworzył w tym stylu. Dopiero jego rozprawa z 1741 roku *De emendandis eloquentiae vitiis*, w której podjął globalną krytykę panującej wówczas mody oratorskiej, miała zasadniczy wpływ na systematyczne zmiany treści i stylu literatury pochwalnej także wśród pijarów litewskich. Ten proces zmiany jest doskonale uchwytany źródłowo. Treści moralizatorskie, obywatelskie, działania dla dobra wspólnego w

¹¹² Wanda Grębecka, „Stanisław Bonifacy Jundziłł – wybitny uczony polskiego oświecenia (1761–1847)”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 239–259.

¹¹³ Tadeusz Chromecki, *op. cit.*, s. 85.

¹¹⁴ Łukasz Kurdybacha, *op. cit.*, s. 19.

¹¹⁵ Magdalena Ślusarska, „Literatura dewocyjna – problem definicji”, in: *Staropolska literatura dewocyjna. Gatunki, tematy, funkcje*, pod redakcją Iwony M. Dackiej-Górczyńskiej i Joanny Partyki, Warszawa Wydawnictwo DiG, 2015, s. 9–51.

poczuciu odpowiedzialności za kraj i sprawy publiczne wypierają dominujące wcześniej przesadne, bogate w pochlebstwa pochwały osób, rodów, czynów i wydarzeń. Dokumentują to zjawisko wiersze, kazania, mowy świeckie. Doskonałym przykładem tych przemian jest unikatowa w skali całego kraju antologia pijarskiej poezji okolicznościowej *Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych mianowicie imieniem Konwiktu Szlacheckiego Wileń[skiego] ks.ks. Scholarum Piarum* (Wilno 1779)¹¹⁶.

Badacze dostrzegają związek między wychowaniem i wykształceniem pijarów, a powinnościami wynikającymi z pełnionych przez nich funkcji nauczycieli retoryki i poetyki, zobowiązanych w swoich utworach przeznaczonych dla celów szkolnych, opracowywać gotowe wzory do wykorzystania w przypadku wszelkiego rodzaju uroczystości publicznych i prywatnych, podczas których wygłaszano pochwalne mowy i wiersze¹¹⁷. Były to utwory o charakterze bardzo podniosłym, operujące konwencjonalnymi środkami poetyckiego obrazowania, ale nie miały cech wyrafinowanych utworów dworskich¹¹⁸.

¹¹⁶ *Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych mianowicie imieniem Konwiktu Szlacheckiego Wileń [skiego] ks.ks. Scholarum Piarum*, Wilno: w Typografii J.K.M. i Rzeczypospolitej u ks.ks. Scholarum Piarum, Roku 1779. Publikacja była znana badaczom dziewiętnastowiecznym. Antoni Moszyński w biografii Macieja Dogiela przytoczył jedyny wiersz jego autorstwa „umieszczony w książce mało komu znanej pod tytułem *Zebranie rymów z różnych [...]*” (Antoni Moszyński, *Żywot Macieja Dogiela, z przydaniem wiadomości o sporze pijarów wileńskich z jezuitami wileńskimi* (roku 1723–1753), s. 40). W encyklopedycznych biogramach wybitnych pijarów przywoływano tytuły ich wierszy pomieszczonych w tej antologii. Uwzględniali ją także bibliografowie współcześni, ale nie była obiektem badań szczegółowych. Została wykorzystana szerzej w przywołanej już rozprawie Magdaleny Ślusarskiej (Magdalena Ślusarska, „Felicjan Wykowski (1728–1784) – zapomniany poeta z litewskiego środowiska pijarów wileńskich”) oraz w wydanych przez tę autorkę wierszach Wykowskiego (patrz: przypis 10). Aktualnie jest to źródło często wykorzystywane przez badaczy litewskich i polskich w ich licznych publikacjach dotyczących konkretnych autorów, gatunków wierszy, czy też okoliczności politycznych i kulturowych, którym towarzyszyły utwory zamieszczone w antologii pijarskiej. Znaczącą rolę w przywróceniu pamięci o tej antologii oraz o autorach i ich wierszach w niej zawartych oraz o gatunkach tychże odegrała Asta Vaškeleienė, która poświęciła tym zagadnieniom dysertację doktorską. Por.: Asta Vaškeleienė, *XVIII amžiaus Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra: genologiniai aspektai*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.

¹¹⁷ Marian Plezia, *Dookoła reformy szkolnej St. Konarskiego. (Studia klasyczne pijarów polskich)*, (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego, t. 9), Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1953, s. 9.

¹¹⁸ Teresa Kostkiewiczowa, „Poeci ze środowiska pijarskiego wieku oświecenia – rekonesans”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 73–90.

Młodsze pokolenie zakonników, wychowanych już w szkołach zreformowanych, z większą ostrożnością wypowiadało się w języku łacińskim na korzyść polskiego. Łacińska poezja pijarska, nierzadko pisana językiem dalekim od klasycznego, bogata w metafory i skomplikowane aluzje mitologiczne dogasała „niechwalebnie”¹¹⁹. Natomiast w drugiej połowie XVIII w. następuje dynamiczny wzrost pijarskiej poezji okolicznościowej w języku polskim, pozbawionej już cech dawnego panegiryzmu, wykluczonego przez Konarskiego z nauczania szkolnego (IX, 181)¹²⁰. Wielki Pijar akcentował różnicę między pochwałą, dokładnie przez niego opisaną, a panegirykiem i przestrzegał, „ażeby to lubowanie się w pochwie nie wyrodziło się w panegiryk, co jest tak pospolitą u pedagogów wadą” (VIII, 112)¹²¹. W tego typu utworach częściej pojawia się refleksja moralna, celem której jest kształtowanie wzorca człowieka pocziwego, odpowiedzialnego za wspólnotę i kraj. Dotyczy to zarówno pijarów prowincji polskiej, jak i litewskiej.

Przywołany przez Kurdybachę, Jerzy od św. Bernarda Ciapiński (1718–1768) był jednym z najwybitniejszych pijarów litewskich. Popularnym w środowisku wileńskim autorem epigramatów łacińskich oraz panegirycznych poematów i ód łacińskich, skierowanych do przedstawicieli wybitnych litewskich rodów. Ciapiński był także cenionym znawcą literatury i kultury antycznej. Uznanie przyniosła mu również działalność kaznodziejska w katedrze wileńskiej, której był mówcą „ordynaryjnym”. „Skromny zakon pijarów, w roku 1723 sprowadzony do Wilna, zaczął od kazań, ogólnie lubianych w katedrze; powoli wzrastał w uznaniu i sławie dobrych nauczycieli, otrzymywał hojne zapisy i fundusze.”¹²² Szczególną opieką otaczał zgromadzenie Michał Jan Zienkiewicz, biskup wileński w latach 1730–1762. To za jego rządów pijarzy pełnili funkcje kaznodziejów katedralnych i trybunalskich. Ciapiński opublikował kilka kazań okolicznościowych, w tym pogrzebowe, trybunalskie (1749, 1750, 1757) i jubileuszowe (1751) oraz wygłoszone na prymicjach (1753) Ignacego

¹¹⁹ Marian Plezia, *op. cit.*, s. 21.

¹²⁰ Stanisław Konarski, *Ordinationes Visitationis Apostolicae... pro Provincia Polona... Scholarum Piarum. Ustawy szkolne dla polskiej prowincji pijarów*, in: Stanisław Konarski, *Pisma wybrane*, opracował Juliusz Nowak-Dłużewski, wstępem opatrzył Zdzisław Libera, [przekł. Wanda Germain], Warszawa, PIW, 1955, t. 2, s. 272.

¹²¹ *Ibid.*, s. 200.

¹²² Jan Kurczewski, *op. cit.*, s. 54.

Jakuba Massalskiego (1727–1794), przyszłego ordynariusza wileńskiego. Jego twórczość czeka na opracowanie monograficzne. Funkcje kaznodziejów pełnił też Łukasz Rosołecki, jeden z najbliższych współpracowników Konarskiego, Tymińskiego i Dogiela. Rosołecki prowadził badania historyczne zgodne z modelem erudycyjnym. Zapewne dlatego w chętnie przywoływał w swoich drukowanych kazaniach cytaty z rodzimych kronikarzy i historyków, stosował odniesienia do pisarzy antycznych, nie pomijał Pisma Świętego. W rękopisie pozostawił dwutomowe dzieje rodu Tyszkiewiczów¹²³. Funkcje kaznodziejów katedralnych i trybunalskich pełnili też: wspomniany już Bonifacy Wróblewski oraz Franciszek Chlebowski, zaliczony w poczet „najwybitniejszych w metropolii wileńskiej kaznodziejów”¹²⁴ oraz Leon Kulesza i Kajetan Kossobudzki.

Kazania trybunalskie z pierwszej połowy XVIII wieku, nie tylko na Litwie, ale także w Koronie, i nie tylko pijarów, zgodnie z zasadami retoryki duchownej czasów „zepsutego smaku”, jak później w podręcznikach historii literatury i piśmiennictwa, określano ten okres, miały rozbudowane tytuły, chociaż w istocie dotyczyły zasadniczej tematyki tego typu wystąpień, czyli kwestii sprawiedliwości i przestrzegania praw. Zawierały długie biblijne cytaty łacińskie. Najczęściej dedykowano je marszałkom trybunalskim. Treści kazań poprzedzały wiersze na herb oraz rozbudowana genealogia rodowa, nadająca wystąpieniom cechy panegiryczne. Podobnie jak inne kazania okolicznościowe, w tym pogrzebowe, cechowały się wadami, które poddał szczegółowej krytyce właśnie Stanisław Konarski, wskazując, że nie powinny zawierać, aluzji do herbów oraz wywodów heraldycznych, bo te należy zostawić heraldykom. Niektóre kazania Ciapińskiego oraz innych oratorów duchownych pisane były

¹²³ Jarosław Kurkowski, „Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie (1718–1832)”, s. 90.

¹²⁴ Franciszek Chlebowski, „Kazanie przy introdukcji trzech błogosławionych Augustyna Nowella, Antoniego de Amandula i drugiego Antoniego ab Aquila Zakonu *Eremitarum Sancti Augustini* w Kościele Katedralnym Wileńskim miane”, in: *Wybór najprzedniejszych w metropolii wileńskiej kaznodziejów, to jest kazania [...]*, Wilno: Drukarnia J.K. Mci Akademicka Societatis Jesu, 1761, k. Br–C2v. Znanym, nie tylko na Litwie, ale także w Koronie, kaznodzieją był Jan Franciszek Włocki od św. Józefa (1688–1773) autor zbiorów kazań świątecznych i postnych, który odegrał istotną rolę w szerzeniu kultu Najświętszego Serca Bożego w Rzeczypospolitej. W katedrze wileńskiej wygłosił dwa kazania trybunalskie (1722, 1730, czyli jeszcze przed usamodzielnieniem się prowincji litewskiej), opublikowane in folio w stolicy Wielkiego Księstwa. Jego zbiory homilii i pisma pobożnościowe, publikowane w Warszawie, Wilnie, Krakowie, Lwowie i na Jasnej Górze zachowały się do dzisiaj.

według popularnych wówczas zasad. Równocześnie pijarzy szybko przyjęli zalecenia Konarskiego dotyczące zasad kaznodziejstwa, opublikowane w *Ordinationes*, w części czwartej, obejmującej całość przepisów dla kolegów pijarskich (XIII, 240–274) *De concionatoribus* (*O kaznodziejach*), chociaż nie znalazły się one w *Methodus*. Podobnie jak w przypadku wierszy okolicznościowych, kaznodziejstwo odradzało się zarówno w formie, dzięki zmianom w nauczaniu retoryki, jak w stylu i treści. Czekają one na opracowanie całościowe.

Do wybitnych pijarów należy zaliczyć także edytorów i wydawców źródeł (Maciej Dogiel, Maciej Tukało, Jan Kanty Wykowski, Michał Charkiewicz); autorów sztuk teatralnych grywanych w teatrach szkolnych, ale także podczas ważnych uroczystości publicznych, towarzyszących obradom trybunałów litewskich (Jan Kuszel, Antoni Mikucki, Jerzy Żbikowski). Jan Kuszel, jak wspomniano wcześniej, był autorem tragedii *Artaxar*¹²⁵. Żbikowski był profesorem poetyki w Wilkomierzu, autorem wierszy okolicznościowych oraz tragedii *Jugurta*, odegranej przez miejscowych uczniów 6 lipca 1766 roku, dedykowanej Michałowi i Katarzynie Morykonim, pisarzostwu ziemskiemu wilkomierskiemu¹²⁶. Żbikowski pełnił także funkcję prefekta szkół rosińskich. Antoniego Mikuckiego niektóre dawne opracowania encyklopedyczne określały mianem „statysty”, co łączyło zapewne z jego wielkimi ambicjami politycznymi, które objawiał w dążeniu do objęcia sakry biskupa wileńskiego, wykorzystując w swych działaniach zasoby finansowe pijarów. Zachowała się również komedia *Nieszczęśliwość* jego autorstwa wystawiana na scenie szkolnego teatru ludzkiego w 1771 roku dedykowana Narbuttom chorzącym ludzkim¹²⁷. Tutaj także 4 lipca 1772 roku wystawiono inną sztukę Mikuckiego *Tragedię o sprzysiężeniu się Katyliny*, przypisaną Józefowi Pacowi, generał

¹²⁵ Patrz: przypis 51; Marek Gozdawa, *op. cit.*, s. 89, 94; Wiktor Hahn, *op. cit.*, s. 211.

¹²⁶ [Jerzy Żbikowski], *[Jugurta]*. Tragedia pod zaszczytem imienia W.W. Ichmościów Panów Michała i Katarzyny z Tedwenów Morykonich, pisarzów ziemskich powiatu wilkomierskiego, od szlachetnej młodzieży szkół pobożnych wilkomierskich poezymy uczącej się, wyprawiona Roku Pańskiego 1766, mca Julii 6 dnia, Wilno: Druk. J.K.M. i Rzeczypospolitej Scholarum Piarum, [1766].

¹²⁷ Antoni Mikucki, *Nieszczęśliwość troskliwych zawsze i nieukontentowanych osób i całą własnej nieszczęśliwości przyczynę przypisujących czasom lub zepsutemu podług ich mniemania światu. Scenicznym sposobem pod zaszczytem imienia... Narbutów chorzących powiatu ludzkiego wyrażona w szkołach ludzkich szkół pobożnych roku 1771*, Wilno: Druk. J.K.M. i Rzeczyposp., [1771].

majorowi wojsk litewskich i staroście wilejskiemu¹²⁸. Mikucki był również kaznodzieją oraz autorem podręczników służących młodzieży konwiktów pijarskich (*Krótkie zebranie geografii naturalnej, politycznej i historycznej*, 1776; *Mowy o kształcie i własnościach różnych krajowych rządów*, 1774). Ich celem było przygotowanie adeptów do aktywnego udziału w życiu publicznym kraju kształtując ich wiedzę na temat funkcjonowania systemów politycznych i rządów w innych państwach.

Podobną rolę odgrywało opracowanie Pawła Chlebowskiego, rektora w Dąbrowicy, *Zdanie o przyczynach upadku państw podczas licznego zgromadzenia wykładane* (Wilno 1772). Chlebowski jest także autorem popularnej gramatyki francuskiej *Gramatyka francuska dla pożytku szlachetnej młodzieży uczącej się in Col. Nob. Scholarum Piarum ułożona* (Wilno 1776, 1799). Julian Siemaszko (1739–1773), profesor wymowy w kolegium wileńskim, opracował *Zdania o stanie politycznym państw europejskich* (Wilno 1769, 1779) książkę poszerzającą wiedzę młodzieży przez zapoznavanie jej z rządami innych państw, aby w przyszłości mogła aktywnie uczestniczyć w życiu publicznym. Mikucki, Chlebowski i Siemaszko dzięki działalności dydaktycznej i pisarskiej, wnieśli duży wkład w kształtowanie politycznej kultury szlachty. Niezależnie od tego, że ich publikacje nie zawierały oryginalnych programów politycznych, lecz w znacznej mierze opierały się na literaturze obcej¹²⁹.

Michał Charkiewicz był z kolei autorem łacińskiego podręcznika do nauki wymowy i kilkanaście lat pozostawał na stanowisku rektora w Lubieszowie, gdyż tak wysoko ceniono jego działalność organizacyjną. Maciej Tukałło, też jeden z *lumina ordinis*, jak pisze encyklopedysta¹³⁰, który przejął prace nad dalszymi częściami *Kodeksu dyplomatycznego* po śmierci Macieja Dogiela postrzegany był współcześnie jako uczony, zasłużony pedagog i filozof, który wydał kilka prac rozmaitej treści, w tym *Wiadomość ziół najpotrzebniejszych i innych materiałów do lekarstw wchodzących* (Wilno 1789, 1793) oraz popularną dwutomową *Apteczkę domową, zawierającą zbiór lekarstw, po większej części prostych* (Wilno 1793). Udostępnił polskiemu czytelnikowi cieszący

¹²⁸ Wiktor Hahn, *op. cit.*, s. 223.

¹²⁹ Anna Grześkowiak-Krwawicz, „Wkład pijarów w kształtowanie politycznej kultury szlachty w czasach stanisławowskich”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 139–140.

¹³⁰ J[an] M[arek] G[iżycki], *op. cit.*, s. 156.

się ogromnym zainteresowaniem, wznawiany i tłumaczony na wiele europejskich języków traktat księdza Ludovico Antonio Muratoriego (1672–1750) *Della regolata divozion de' cristiani* (Venezia 1747), który opublikowano w pijarskiej tłoczni wileńskiej w roku 1787 pod tytułem: *O porządnym nabożeństwie chrześcijan*. Tłumaczył także z języka francuskiego. Ponadto w latach 1781–1783 pełnił funkcję prowincjała litewskiego.

Pijarzy w edukacji szkolnej korzystali z kilku cieszących się uznaniem podręczników autorstwa swoich współbraci. Nowatorskie znaczenie miał podręcznik logiki autorstwa pijara Kazimierza Narbutta (1738–1807): *Logika, czyli rozważania i rozsądzania rzeczy nauka, według której każdy ma we wszystkim prawdy dochodzić i strzec się fałszu* (Wilno 1769). Narbutt dedykował swoją pracę Pawłowi Ksaweremu Brzostowskiemu¹³¹, pisarzowi wielkiemu litewskiemu, który idąc śladami wybitnego dziada stryjecznego, biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza, konsekwentnie wspierał pijarów. W przypisaniu wskazał, że kanonik wileński inspirował jej powstanie, a także sfinansował edycję. Książka miała kilka wydań (1775, 1782, 1791). W wydaniu drugim (1775) autor, krytyczny wobec własnej publikacji, wprowadził istotne zmiany. *Logika* była zalecana przez Komisję Edukacji Narodowej do użytku szkolnego na Litwie. Dwa lata później, także w wileńskiej drukarni pijarów, ukazały się, wydane pod nazwiskami uczniów Narbutta z Collegium Nobilium: Stefana Wereszczaka i Stanisława Godlewskiego, co było ówczesną praktyką, przypisane Stanisławowi Augustowi: *Z filozofii wybrane zdania* (Wilno 1771).

Publikacje filozoficzne wileńskiego pijara powstały w okresie jego działalności dydaktycznej. Po przeprowadzce do Warszawy rozpoczął działania innego typu. Obie prace, co należy podkreślić, wpisywały się w dzieło reform szkolnych podjętych przez pijarów w pierwszej połowie XVIII wieku i dotyczyły ważnego obszaru edukacji związanego z przekazywaną w szkołach wiedzą filozoficzną. Szkoły pijarskie otwarte na stosowanie eksperymentów

¹³¹ Paweł Ksawery Brzostowski, kanonik wileński, przez całe życie wspierał finansowo różne projekty wydawnicze w dziedzinie literatury i piśmiennictwa, co upamiętniali w licznych rymach i dedykacjach ci, którzy otrzymali od niego pomoc. Finansował tłumaczenie i druk *Historii polskiej* Pierre'a Josepha de la Pimpie Solignaca, historyka francuskiego, sekretarza króla Stanisława Leszczyńskiego z jego okresu lotaryńskiego. Tłumaczami byli dwaj litewscy pijarzy Bernard Syruć (Siruć) i Klemens Ignacy Pokubiatta (Pokubiatto), choć przekład ukazał się anonimowo (pięć tomów, w drukarni pijarów, Wilno 1763–1767).

służących pogłębianiu kompetencji i poznawaniu natury, starały się łączyć w swych programach tradycję chrześcijańską ze zdobyczami współczesności¹³². Zalecenia zawarte w przygotowanym przez Jerzego Ciapińskiego dla prowincji litewskiej *Methodus docendi* znalazły odzwierciedlenie w pracach Narbutta. Modernizacja nauczania filozofii, traktowanej w szkolnictwie jako dyscyplina propedeutyczna, była jednym z istotnych zjawisk w życiu intelektualnym XVIII stulecia. Filozofia uprawiana dotychczas w ramach trzyletnich (rzadziej dwuletnich) kursów obejmowała logikę, fizykę, czyli filozofię przyrody oraz metafizykę. Była dyscypliną spekulatywną i specjalistyczną, na różnych oczywiście poziomach. Toczące się od połowy wieku polemiki między perypatetykami (zwolennikami arystotelizmu chrześcijańskiego, systemu filozoficznego, szerzej systemu myślenia w ogóle, według którego uprawianie filozofii polegało zasadniczo na zgłębianiu tego, co autorytety – Arystoteles jako odnowiciel filozofii danej ludziom przez Boga – oraz jego chrześcijańscy komentatorzy, w tym Ojcowie Kościoła, wskazali jako prawdę) i sympatykami „nowszej filozofii” (*philosophia recentiorum*) dokumentowały konieczność nawiązania dialogu z nowożytną myślą naukową i filozoficzną, a nie obrony i konserwowania wiedzy znanej. „Procesowi temu towarzyszyła świadomość konieczności uzgodnienia filozofii perypatetyckiej z nowym przyrodoznawstwem.”¹³³ W ostateczności na gruncie filozoficznym ukształtowała się postawa eklektyczna umożliwiająca stopniową i wybiórczą asymilację poglądów nowożytnych filozofów w edukacji szkolnej, z zastrzeżeniem, że nie naruszają one dogmatów religijnych. Równocześnie eklektycy nie negowali znaczenia Arystotelesa jako jednego z najwybitniejszych filozofów starożytności.

Kazimierz Narbutt był typowym eklektykiem, w rozumieniu osiemnastowiecznym, czyli filozofem czerpiącym bez ograniczeń z różnych źródeł i tworzącym z tego określoną całość, której wartość potwierdzają rozum i doświadczenie. Jednak by przenieść na grunt rodzimy osiągnięcia myśli zachodnioeuropejskiej musiał stworzyć polską terminologię dla tej dziedziny wiedzy. Według ustaleń badaczy jego *Logika* jest w swym zasadniczym trzonie przekładem podręcznika logiki, *Elementorum artis logico-criticae libri V*

¹³² Por.: Stanisław Janeczek, „Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a <<oświecenie katolickie>>. Próba syntezy”, in: *Nasza Przyszłość*, 1994, t. 82, s. 115–160.

¹³³ Jan Czerkawski, „Filozofia a oświecenie chrześcijańskie”, in: *Roczniki Filozoficzne*, 1979, t. 27, nr 1, s. 262.

(Napoli 1745, 1753), włoskiego pisarza dydaktycznego Antonio Genovesiego (1713–1769), zaś struktura i dodatek przypominają *Philosophia rationalis sive logica methodo scientifica pertractata* (Frankfurt 1734), dzieło popularnego w Rzeczypospolitej niemieckiego filozofa i matematyka Christiana Wolffa (1679–1754). *Logika* pomija kwestie przyrodoznawstwa, wykład dotyczący tej dziedziny wiedzy znajduje szerokie odzwierciedlenie w drugiej pracy *Z filozofii wybranych zdaniach*. Dorobek pisarski Narbutta uzupełnia przetłumaczona z języka francuskiego *Nauka żołnierska króla pruskiego dla jego generatów dana* (Wilno 1771), dedykowana Michałowi Kazimierzowi Ogińskiemu, hetmanowi wielkiemu litewskiemu. Być może publikacja ta pełniła rolę lektury uzupełniającej dla uczniów pijarskiego kolegium wileńskiego, studiujących przedmiot określany jako *architektura militaris*¹³⁴.

Józef Marquart (1739–1797), profesor matematyki, opracował dwutomową *Naukę matematyczną w częściach arytmetyki i geometrii dla pożytku szkolnej młodzieży uczącej się w szkołach Księży Scholarum Piarum*. Część drugą zatytułowano: *Geometria, czyli ziemiomiernictwo na trzy części podzielone (liniomierstwo, płaszczyznomierstwo, pełnościomierstwo) dla pojęcia łatwiejszego do praktyki przystosowane* (Wilno, 1772)¹³⁵. Wprowadził do wykładu polską terminologię matematyczną, ale większość słów, tłumaczonych z łaciny, pozostała tylko propozycją. Na trwałe do słownictwa weszło zaledwie kilka: płaszczyzna, trójkąt, wielościan.

Już w pierwszej połowie XVIII w. w szkołach jezuickich i pijarskich postępował proces włączania matematyki do wykładów, co wynikało ze zgody władz zakonnych na nauczanie przedmiotów doświadczalnych, których podstawę stanowiła właśnie matematyka. Jezuici nawet wyprzedzili w pewnym momencie pijarów, gdyż do Rzeczypospolitej przybyli dobrze wykształceni zakonnicy francuscy, po wypędzeniu ich w 1761 roku z kraju. Arytmetykę i geometrię wykładano we wszystkich kolegiach, wyznaczając temu nauczaniu cel funkcjonalny – podniesienie faktycznych umiejętności obywateli. Wprowadzono nowe poglądy i praktyczne metody nauczania matematyki, także w terenie,

¹³⁴ Tadeusz Marian Nowak, „O nauczaniu przedmiotu *architektura militaris* w pijarskim kolegium wileńskim w drugiej połowie XVIII w. Na tle wcześniejszego rozwoju tej gałęzi wiedzy”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 291–306.

¹³⁵ Zofia Pawlikowska-Brożek, „Wkład pijarów do matematycznej literatury podręcznikowej”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 285, 283.

oparte głównie na ćwiczeniach: obliczano ceny produktów, sprzedawano i kupowano je, mierzono sale szkolne, podwórza, całą szkołę itd. Ponadto w niektórych szkołach jezuickich, obok matematyki, samodzielny przedmiot zaczęła stanowić astronomia. Równocześnie, w miarę możliwości, tworzono zaplecze naukowe dla rozwoju nauk ścisłych i doświadczalnych, pracownie, obserwatoria astronomiczne. W Akademii Wileńskiej wprowadzono wykłady z matematyki wyższej. Wiedzę matematyczną popularyzowano także dzięki publicznym wykładom i popisom uczniowskim. Cieszyły się one znaczącym zainteresowaniem lokalnych elit¹³⁶.

Nakierowana na różne cele, wszechstronna twórczość translatorska pijarów litewskich, wpływająca istotnie na rozwój nauki i kultury, stała się doniosłym wyznacznikiem ich działalności. Osiągnięcia członków zgromadzenia w Wielkim Księstwie na polu literatury klasycznej jednoznacznie określił Marian Plezia. „W ósmym dziesiątku lat XVIII w. centrum przekładów mówców rzymskich wykształciło się u pijarów litewskich w Wilnie.”¹³⁷ Kwintyliana przetłumaczył na język polski Bernard Syruć (*Wyborniejsze mowy sądowe*, Wilno, ks. I–II, 1769–1771). Julian Siemaszko (1739–1773), autor łacińskich panegiryków adresowanych do przedstawicieli możliwych rodów litewskich, obok wspomnianej już publikacji (*Zdania o stanie politycznym...*), wydał *Mowy Cyncerona* (Wilno 1770, 1777), „z tłumaczeniem polskim równoległym, niewielkimi wstępami, zawierającymi tło historyczne i rozbiór kompozycyjny każdej mowy oraz z krótkimi przypisami rzeczowymi. Przekład jest niezły, wyraźnie staranny w oddaniu myśli, chociaż dla nas nieco chropawy.”¹³⁸ *Mowy Cyncerona* w dwóch tomach (Wilno, 1778–1783) opublikował także

¹³⁶ Bogdan Lisiak, *Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. Studia i materiały*, Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2003, s. 53–58, 73–79. Korzyści wynikające ze stosowania osiągnięć matematyki i astronomii w praktyce były wszechstronne, dzięki czemu Polak mógł „pola mierzyć wszędzie”. Przykład dawał król Stanisław August, którego ambitnym zamierzeniem było wydanie dokładnej mapy Rzeczypospolitej. Także biskup wileński Ignacy Jakub Massalski podjął prace miernicze połączone z porządkowaniem spraw granicznych, powierzając obowiązki w tej materii Grzegorzowi Książewiczowi. Podobnie działał Antoni Tyzenhauz, który zlecił dokonanie nowych pomiarów gruntów w ekonomiach królewskich oraz sporządzenie ich map. Pomiarzy były konieczne, aby z powrotem wprowadzić gospodarstwa folwarczne z pańszczyzną.

¹³⁷ Marian Plezia, *op. cit.*, s. 62.

¹³⁸ *Ibid.*, s. 63.

Adam Tołoczko (1727–1793), „zaopatrując je notami rzeczowymi pod tekstem, wstępami historycznymi i uwagami kompozycyjnymi na początku oraz informacją o wyniku każdej mowy na końcu. Tłumaczenie dał gładkie, a nie pozbawione powagi i siły [...]”¹³⁹ Bernard Syruć ogłosił w dwóch częściach w języku łacińskim wyjątki z Fedrusa, Justyna, Kurcjusza Rufusa, Neposa, Waleriusza Maksimusa, Cyserona, Mureta i Bemba (*Collectanea e probatis [...]*, Wilno 1761, 1773, 1775), czyli autorów zalecanych dla klas niższych (trzy klasy gramatyki) przez Konarskiego w *Ordinationes*. Eugenija Ulčinaitė zwróciła uwagę na dwie kwestie. Pierwsza dotyczyła sprawczości drukarni pijarów wileńskich publikującej te tłumaczenia, druga uwidaczniała fakt, iż wydania autorów antycznych było nierozłącznie związane ze strukturą nauczania na Litwie oraz wymaganiami programów szkolnych¹⁴⁰.

Pijarzy podejmowali także przekłady publikacji historycznych cieszących się dużym powodzeniem czytelnictwem. Klemens Pokubiatto był nie tylko autorem popularnych w latach sześćdziesiątych XVIII wieku wierszy okolicznościowych, ale wraz z Bernardem Syruciem dokonał tłumaczenia z języka francuskiego *Historii polskiej* Pierre’a Josepha de la Pimpie Solignaca, która w pięciu tomach bez ujawnienia nazwisk translatorów ukazała się w Wilnie w latach 1763–1767. *Wiek Ludwika XIV* Voltair’a w 1793 roku bez podania autora przekładu. Był nim przywoływany już Ferdynand Serafinowicz. Na książkę wydawcy rozpisali subskrypcję, a lista subskrybentów znajduje się na początku dzieła.

Pokubiatto od roku 1772 pełnił odpowiedzialną funkcję chargé d’affaires poselstwa polskiego w Wiedniu i cieszył się wielkim zaufaniem Stanisława Augusta, natomiast zapewne po powrocie do kraju wydał podręcznik: *Geografia dla uczącej się w szkołach pobożnych młodzi* (Wilno 1776). W edukacji geograficznej kładziono nacisk na wiedzę praktyczną, wykorzystywano mapy, atlasy, globusy. Z Kolei Fabian Eliaszewicz (1740–1802) przetłumaczył i zaadaptował na potrzeby młodzieży uczącej się w szkołach pijarskich zasady nauki pisania opracowane przez Charles’a Paillassona (1718–1789), francu-

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ Eugenija Ulčinaitė, „Wydania i recepcja autorów antycznych w wieku XVI–XVIII na Litwie”, in: *Jezuicka ars historica*. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ, red. Marek Inglot, Stanisław Obirek, Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2001, s. 580, 583.

skiego pisarza, współpracującego z encyklopedystami, *Sztuka pisania, czyli łatwe i jasne reguły uczącym się pożyteczne* (Wilno 1777).

Istotną rolę wychowawczą pełniły podręczniki dobrego wychowania, łączące elementy tradycyjnej nauki obyczajowej z zasadami etycznymi i chrześcijańskim. „Dobre wychowanie”, „grzeczność” było ważną, praktyczną nauką w procesie formowania charakteru młodego człowieka i stanowiła istotny element reformy Konarskiego. Popularną książeczkę dyplomaty François de Callière przedrukowano w wersji dwujęzycznej francuskiej i polskiej jako *Prawdziwa polityka ludzi szlachetnych* (Wilno 1761, 1788). Przekładu dokonał Bernard Syruć. On także udostępnił polskiemu odbiorcy *Galateusza* Giovanniego della Casa. Tę popularną książkę „grzeczności dworskiej” wydano dwukrotnie pod nieco odmiennymi tytułami: *Stary Galateusz...* (Wilno 1772) i *Nowy Galateusz...* (Warszawa 1769, 1773, 1780)¹⁴¹.

Można uznać, że z powyższymi publikacjami o dobrym wychowaniu, przeznaczonymi dla starszej młodzieży, korespondowały wskazówki dla dzieci. Jakub Petruszewicz (1738–1809) wydał *Prawdziwego przyjaciela dzieci gruntownymi maksymami i przyzwoitymi ich wiekowi i pięciu bajeczkami do doskonałości prowadzący* (Wilno 1777). Jest to tłumaczenie publikacji francuskiego jezuity Josepha Reyre’a specjalizującego się w literaturze dziecięcej. „Proza dobra, ale wiersze bez żadnej zalety”, podsumował Antoni Moszyński¹⁴².

Ponadto nadal publikowano niezbędne podręczniki w języku łacińskim. Przykładowo *Compendium institutionum oratoriarum e probatis Rhetoribus excerptarum ad usum iuventutis* (Vilnae, 1782) autorstwa Michała Charkiewicza (1745–1801), popularnego polsko-łacińskiego rymopisa. Poza rozbiorem przytoczonych w publikacji mów, pomieszczono tutaj skrót *De arte bene cogitandi ad artem dicendi bene necessaria* (1767) Stanisława Konarskiego, co dokumentuje nieustanne wśród pijarów prowincji litewskiej nawiązywanie do jego twórczości.

Aby podjąć próbę całościowego wstępnego oglądu funkcjonowania pijarów na Litwie w drugiej połowie XVIII stulecia, konieczna jest także analiza działalności wydawniczej oficyny pijarskiej w Wilnie, prowadzącej ożywioną

¹⁴¹ Kalina Bartnicka, „Pijarskie podręczniki dobrego wychowania w XVIII w. w Polsce”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, s. 451–465.

¹⁴² Antoni Moszyński, „Do *Historii literatury polskiej* dodatek”, z. 3, s. 249.

działalność edytorską, co tutaj tylko sygnalizuję. Stała się ona z czasem najlepszą drukarnią w Wielkim Księstwie Litewskim, sukcesywnie obejmującą swoim zasięgiem całą Rzeczpospolitą. Oficyna ta zawdzięczała swój dynamiczny rozwój Maciejowi Dogielowi, inicjatorowi jej powstania, organizatorowi i równocześnie głównemu fundatorowi. To on, planując stworzenie prężnego ośrodka naukowo-typograficznego przy wileńskim kolegium, którego został rektorem, własnym kosztem sprowadził z Francji całe urządzenia drukarskie, wyposażył oficynę w najprzedniejsze czcionki i uzyskał od króla Augusta III w listopadzie 1754 r. przywilej na założenie drukarni w kolegium. Ponadto monarcha otoczył specjalną opieką nową placówkę nadając jej zaszczytny tytuł „Typographia Regia et Reipublicae” („Drukarnia Króla i Rzeczypospolitej”), funkcjonujący do ostatniego rozbioru. Według zapisów przywileju drukarnia miała służyć krajowi („pro publico Reipublicae usui”), co oznaczało przyjęcie zasady, że specyfika jej produkcji wykroczy poza ramy tradycyjnego dorobku ówczesnych tłoczni zakonnych funkcjonujących na wewnętrzne potrzeby konkretnych zgromadzeń.

W końcu lat pięćdziesiątych, kiedy oficyna uporała się z edycją dwóch tomów obszernego, trudnego technicznie i wymagającego ogromnych nakładów finansowych *Kodeksu dyplomatycznego* (*Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*) Macieja Dogiela, rozpoczęła ożywioną działalność wydawniczą. Można wyróżnić dwa nurty jej produkcji. Na podstawowe potrzeby zakonu oraz szkół prowadzonych przez zgromadzenie, publikowała modlitewniki, podręczniki, obowiązkowe lektury i pomoce naukowo-dydaktyczne, co umożliwiało realizację nowoczesnego, zreformowanego programu nauczania, a także rozwój teatru konwiktowego. Tego typu edycje odzwierciedlały ideały wychowawcze zapisane w regule Zakonu Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych, służyły celom moralno-wychowawczym. Równolegle drukarnia realizowała projekty ważne dla szerszego odbiorcy, nie tylko lokalnego, co wynikało z faktu, iż zakon pijarów wносił wielki wkład w rozwój oświaty i szkolnictwa oraz rozbudzanie uczuć patriotycznych w duchu oświeceniowym w całym kraju. Były to prace służące upowszechnianiu wiedzy, autorów rodzimych oraz dzieła tłumaczone i adaptowane popularyzujące dzieje ojczyste, jak również państw obcych, wznowienia pisarzy renesansowych i staropolskich, opracowania geograficzne, przyrodniczo-matematyczne i fizyczne, poradniki z zakresu ekonomii, rolnictwa i higieny, mapy oraz lite-

ratura piękna. Publikacje tego typu, odzwierciedlające ideały oświeceniowego ruchu umysłowego, były w pierwszej kolejności podporządkowane wymogom użyteczności publicznej, wypływały z chęci przysłużenia się ojczyźnie i zmianie sposobu myślenia wykształconego ogółu. Nie zaniedbano także piśmiennictwa pobożnościowego i okolicznościowego: od politycznego po panegiryczne. W świetle dostępnych danych do roku 1799 opublikowano ok. 320 tytułów w ponad 4000 arkuszy. W 1816 r. pijarzy wydzierżawili typografię Aleksandrowi Żółkowskiemu, byłemu pomocnikowi Józefa Zawadzkiego, znanego wileńskiego drukarza, wydawcy i księgarza. Po zatargu z rosyjską cenzurą dzierżawca wycofał się z działalności, zaś tłocznia zaczęła chylić się ku upadkowi. Zlikwidowano ją przed rokiem 1840, czyli jeszcze przed zniesieniem samego zakonu. Według znawców sztuki drukarskiej druki pijarskie pod względem technicznym stoją na wysokim poziomie, wyróżniają się na tle ówczesnej produkcji typograficznej nowymi czcionkami o charakterystycznym francuskim kroju, dobrym papierem oraz estetyczną i bogatą szatą graficzną. Publiczność, nie tylko wileńska, umiała docenić wysoki poziom produkcji oficyny pijarskiej oraz różnorodność jej oferty¹⁴³.

W świetle wcześniejszych, nieuwzględnionych przez Kurdybachę opracowań, a także dzięki badaniom późniejszym można przyjąć, że żadna z forso- wanych przez autora tez nie znajduje potwierdzenia w źródłach, a kwestie dotyczące stanu materialnego zgromadzenia na Litwie wymagają dodatkowych kwerend oraz historyków specjalizujących się w sprawach ekonomicznych i majątkowych. Zarówno w starszych, a tym bardziej współczesnych opracowaniach, przywoływanych już wcześniej, dokumentuje się zaangażowanie, szczególnie rodów magnackich oraz prowincjonalnych elit litewskich a także mieszczaństwa, w finansowy i materialny patronat nad działalnością pijarów. Wskazuje się na dwie tendencje. Pierwsza dotyczy dbałości fundatorów o zabezpieczenie finansowej sytuacji zgromadzenia, także przed ewentualnymi roszczeniami ich własnych sukcesorów. Druga znaczących religijnych oczekiwań fundatorów. Wymieniany w umowie obowiązek modlitewny niekiedy był niemożliwy do zrealizowania siłami danej wspólnoty. Przykładowo w

¹⁴³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1959, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, opracowali Alodia Kawecka-Gryczowa oraz Krystyna Korotajowa i Wojciech Krajewski, s. 196–203.

Lubieszowie, czyli Nowym Dolsku początkowo nałożono na pijarów obowiązek odprowadzania 50 mszy tygodniowo w intencji fundatorów, zmniejszony ostatecznie dzięki ustępstwu donatorów do 30 nabożeństw¹⁴⁴. Ponadto profesii, bracia zakonnicy i nowicjusze mieli wszystkie swoje codzienne modlitwy publiczne i prywatne odprowadzać w intencji żyjących i zmarłych darczyńców, co, dzięki kompromisowi zawartemu między stronami, ustalono na jedną modlitwę dziennie¹⁴⁵. Jak się wydaje wygórowane zobowiązania o charakterze pobożnościowym mogły być bardziej uciążliwe niż te dotyczące utrzymania i edukacji ubogich konwiktów, na co donatorzy przeznaczali określone kwoty pieniężne lub dobra ziemskie i budynki. Wiedza o fundatorach zdaje się badaczowi niezbędną, gdyż wśród pijarów pamięć o nich była żywa i znajdowała odzwierciedlenie także w piśmiennictwie okolicznościowym adresowanym do ich potomków.

Sprawa fundacji jest niezwykle istotna, gdyż nie był to jednorazowy akt prawny, ale początek pewnego wieloletniego, a nawet wielowiekowego procesu inicjującego powstanie fundacji (pod tym terminem rozumiano majątek przeznaczony z woli fundatora na cel określony w akcie fundacji mającym formę dwustronnego kontraktu), którą należało uposażyć nadaniami, odnawiać, wzmacniać jej sytuację finansową, gwarantować dalszy rozwój w kolejnych pokoleniach, wspomagać malejące z biegiem lat fundusze i zabezpieczyć przed ewentualnymi roszczeniami spadkobierców czy wierzycieli. Hojność donatorów była wyznacznikiem osiągniętej pozycji majątkowej i społecznej, wielkości i prestiżu fundatora oraz rodu. Działalność fundacyjna koncentrowała się nie tylko w ośrodkach centralnych właściciela dóbr, ale także w miejscach regularnej aktywności publicznej. Fundacje sakralne postrzegano jako akt religijny, a edukacyjne i dobroczynne jako wkład w dobro publiczne, a te ostatnie również jako wyraz miłosierdzia. Stabilność ekonomiczna umożliwiała pijarom prowadzenie działalności zewnętrznej związanej z charyzmatem zgromadzenia zdefiniowanym w dewizie *pietas et litterae*.

¹⁴⁴ Antoni Moszyński, *Kronika kolegium lubieszowskiego ks.ks. pijarów*, s. 18.

¹⁴⁵ Jacek Taraszkiewicz, „Początki działalności zakonu pijarów w Lubieszowie, czyli Nowym Dolsku na Ukrainie”. Autor w szczegółowy sposób omówił kwestie związane z fundatorami i finansową sytuacją pijarów lubieszowskich od momentu powstania domu pijarskiego w Lubieszowie (1689) dzięki fundacji Jana Karola Dolskiego i jego żony Anny z Chodorowskich, wdowy po księciu Konstantym Wiśniowieckim. Jednak brakuje tutaj szerszych odniesień do całokształtu systemu dotacyjnego na Litwie.

Scypionowie de Campo odegrali znaczącą rolę jako dobroczyńcy pijarów, których sprowadzili do swoich dóbr w Szczuczynie, Werenowie i Lidzie, stając się na Litwie protektorami zakonu na skalę porównywalną z Lubomirskimi w Koronie. Nie zawężali swej opieki tylko do ośrodków pijarskich przez siebie fundowanych, czy położonych we własnych dobrach, ale angażowali się także w sprawy związane z pijarami wileńskimi. Fundowali również kościoły i klasztory innych zgromadzeń¹⁴⁶. Scypionowie byli rodem pochodzenia włoskiego. Przybyli do Rzeczypospolitej z królową Boną. Potomkowie jednego z nich ulokowali się na Litwie, gdzie weszli w posiadanie dóbr na Grodzieńszczyźnie. Zajmowali wysoką pozycję w powiecie lidzkim, piastując tam lokalne urzędy, ale osiągnęli też dygnitarie i ministerstwa litewskie, zasiadali w senacie, posłowali na sejmy, pełnili funkcje deputatów do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W początkach XVIII w. Scypionowie zaangażowali się w konflikt między jezuitami i pijarami o nauczanie, popierając tych ostatnich. Członkowie tej rodziny kształcili się w szkołach prowadzonych przez zgromadzenie. Syn Józefa, starosty lidzkiego i marszałka nadwornego litewskiego i Wereny Firlejówny – Ignacy, jedyny dziedzic rodu, pobierał nauki w Szczuczynie, a następnie pod opieką Macieja Dogiela kontynuował studia w Lipsku i Paryżu. Po ojcu odziedziczył urząd starosty lidzkiego, pełnił także funkcję podstolego. I on zatrudniał pijarów do edukacji swoich dzieci, które miał z Marianną Wodzicką¹⁴⁷. Była to rodzina wielce zasłużona dla pijarów litewskich. Związana z nią poprzez małżeństwa była rodzina Hlebickich. Jerzy Józefowicz Hlebicki, wojski połocki stał się fundatorem Szczuczyna Litewskiego, a jego dzieło kontynuował syn Aleksander oraz córka Teresa Scypionowa, kasztelanowa smoleńska. Kolejne zapisy przekazali zakonowi Piotr Pac i Kazimierz Sapieha, co stanowiło poważny kapitał. Także pijarzy wileńscy posiadali znaczne dobra. Fundacja w Poniewieżu powstała z inicjatywy Krzysztofa Dębskiego, starosty bernatowskiego, pisarza ziemskiego upickiego i Krzysztofa Białozora, prałata katedry wileńskiej. Jak się wydaje niewielki kapitał pokrywał potrzeby szkoły. Szkoły walerianowskie w Łużkach ufundował Walerian Antoni Żaba, kasztelan połocki, marszałek trybunalski, „mówca

¹⁴⁶ Jarosław Kurkowski, „Pijarzy w Werenowie i Lidzie (1735–1845)”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, s. 56.

¹⁴⁷ *Ibid.*, s. 54, 60, 66.

na Litwie sławny”. Pijarzy otrzymali też inne zapisy umożliwiające pracę tej szkoły. „Przypuszczać należy, że dochody z majątku musiały być dość znaczne, gdyż x.x. pijarzy byli nawet w stanie utrzymywać własnym kosztem pewną ilość ubogich uczniów: w roku 1785 było ich dwunastu, w 1804 już tylko pięciu; zakonnicy dają im ubranie i wyżywienie, za co <<nadstępują klasztorowi>>.”¹⁴⁸ W Wilkomierzu fundusze zebrała lokalna szlachta. Rosienie uposażył miejscowy szlachcic Ludwik Siennicki. Natomiast w Witebsku fundatorami byli obywatele miasta Andrzej Świrszczewski (Świrszczewski) i jego żona Anna Łapówna. W dziejach tej szkoły były okresy, kiedy otrzymywano nowe zapisy, a majątek pomnażał się. Przypomnijmy, że szkoły pijarskie posiadały biblioteki, niekiedy o imponujących jak dla takich palcówek zasobach oraz niezbędne pomoce dydaktyczne, niejednokrotnie pochodzące z darowizn.

Bardziej skomplikowane bywały sytuacje, kiedy dochodziło do naturalnego wygaśnięcia wielkich rodów i zobowiązania fundatorskie przechodziły na kolejnych spadkobierców. Takie okoliczności zaistniały w przypadku dwóch najstarszych fundacji na Litwie Dąbrowicy i Lubieszowa. Po śmierci fundatora kniazia Jana Karola Dolskiego, marszałka wielkiego litewskiego i jego drugiej żony Anny z Chodorowskich zobowiązania przeszły na Michała Serwacego Korybuta Wiśniowieckiego, ostatniego męskiego przedstawiciela rodu, i jego żonę Katarzynę z Dolskich. Małżonkowie nieustająco wspomagali finansowo pijarów, zabezpieczając rozwój ich placówek¹⁴⁹. W linii żeńskiej dobra te przeszły na Brzostowskich. Do grona mecenasów systematycznie dołączali nowi darczyńcy, ponadto rosła liczba pojedynczych legatów testamentowych, fundusze wzrastały i pomnażały się co roku, dzięki czemu placówki te rozwijały się i dotrwały aż do kasaty zakonów, przyjmując młodzieńców z najlepszych rodzin. Dzięki licznym zapisom oraz zapobiegliwości od pewnego momentu pijarzy dysponowali własnymi sumami. Zakonnicy dbali o powierzone im dobra. Murowane budynki, piękny ogród, oranżeria z trephauzem (cieplarnią) bogata w rozmaite egzotyczne rośliny, biblioteka świadczyły o statusie kolegium¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Otto Hedemann, *op. cit.*, s. 2.

¹⁴⁹ Jacek Taraszkiewicz, *op. cit.*, s. 3.

¹⁵⁰ J[an] M[arek] G[iżycki], *op. cit.*, s. 154.

W kościele parafialnym w Dąbrowicy, który był jednym z piękniejszych i większych na Wołyniu, dochowywały się aż do czasów T.J. Steckiego¹⁵¹ stare społeczne portrety fundatorów i dziedziców miejscowości: Dolskich, Wiśniowieckich i Brzostowskich, nadto przeszło 20 zasłużonych pijarów tegoż kolegium, niektóre z nich, jako też fresk św. Jana Chrzciciela w wielkim ołtarzu wyszły spod pędzla pijara lubieszowskiego, brata Łukasza Hübla¹⁵², który i w kolegium dąbrowieckim kilka lat (od 1755) przebywał.¹⁵³

W świetle przywołanych materiałów nie można jednoznacznie wskazać, aby kolegia prowincji litewskiej cechowała słaba kondycja. Wydaje się, że mogły to być sytuacje przejściowe, gdyż z analizy źródeł wynika, że fundatorzy dążyli do tego, aby zabezpieczyć ich funkcjonowanie. Niektóre kolegia cieszyły się doskonałą kondycją finansową i pokaźnym zapleczem majątkowym. Jak dokumentuje w wielu miejscach kronika lubieszowska fundatorzy uczestniczyli w licznych wydarzeniach okolicznościowych odbywających się w szkole i kościele, zarówno o charakterze wewnętrznym, jak i ogólnokrajowym. Tak, jak w szkole uczyli się synowie mecenasów, tak nierzadko świątynia stawała się miejscem pochówku fundatorów oraz ich rodzin.

Przyczyna braku całościowego opracowania dziejów działalności pijarów prowincji litewskiej tkwi, jak się wydaje, w znacznej fragmentaryczności ocalałych materiałów. To utrudniało i nadal utrudnia podjęcie badań, ale ich nie uniemożliwia. Wymaga natomiast dużej uważności i starannego,

¹⁵¹ Autor powołuje się na publikację Tadeusza Jerzego Steckiego: Tadeusz Jerzy Stecki, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*, Kraków: Nakład Autora, 1888, s. 240–245. Stecki widział jeszcze kościół parafialny i zachowane w nim obrazy oraz malowidła. Te ostatnie ulegające stopniowemu niszczeniu.

¹⁵² Karol Hübel, imię zakonne Łukasz (1722–1793) pochodzący ze Śląska pijar litewski, uznany za najwybitniejszego w XVIII wieku malarza i dekoratora. Ozdabiał kolegia pijarskie, wnętrza kościołów oraz pałace litewskich magnatów. Spod jego pędzla wychodziły polichromie, obrazy olejne o treści religijnej, sceny z życia wiejskiego oraz portrety. Niestety większość oryginalnych prac uległa zniszczeniu, niektóre utrwalono w fotografiach. Por. Antoni Moszyński, „Łukasz Hübel”, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczci nowy drugi*, 1839, t. 6, s. 36–51; Edward Rastawiecki, „Hübel Łukasz”, in: Idem, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, Warszawa, Nakł. aut., 1850, t. 1, s. 199–202.

¹⁵³ Wołyniak [Jan Marek Giżycki], „Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-ym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podlaskiej)”, in: *Nova sacra*, Kraków, 1928, t. 1, s. 122.

szczegółowegołączenia rozproszonych informacji. Przy braku podstawowych nieraz archiwaliów, pomocą służą badaczowi późniejsze źródła nawiązujące do wcześniejszych tradycji oraz opracowania dziewiętnasto- i dwudziestowieczne, których autorzy korzystali z nie istniejących już dzisiaj tekstów. Niniejsza rozprawa nie ma charakteru monograficznego, starano się w niej poruszyć najważniejsze zagadnienia związane z funkcjonowaniem pijarów na Litwie, wskazując także na obszary warte kolejnych badań.

Ustalenia pracy, wynikające z interpretacji oraz reinterpretacji dostępnych materiałów, dokumentują, że działalność zakonu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego dorównywała swoją wszechstronnością aktywności prowincji polskiej oraz, jak można sądzić, przewyższała ją w niektórych obszarach. Należy zaznaczyć, że nierzadko dawne, krzywdzące oceny dotyczące funkcjonowania pijarów na Litwie, szczególnie historyków wychowania, zostały sformułowane bez właściwego uzasadnienia, niekiedy w całkowitym oderwaniu od źródeł i kontekstu historycznego.

Na Litwie pijarzy korzystali z własnego zbioru przepisów (*Methodus docendi*), dotyczących organizacji i programu szkolnictwa oraz kierowali się uniwersalnymi zasadami konstytucji kalasantyjskich, gwarantujących każdej prowincji autonomiczność w wyborze modelu nauczania. W sferze edukacji, nauki i kultury osiągnęli wymierne sukcesy. Podobnie jak w Koronie, prowadzili badania naukowe, interesowali się różnymi dziedzinami wiedzy, pozostawili bogatą twórczość okolicznościową (wiersze, kazania, sztuki teatralne), tłumaczyli i publikowali dzieła antyczne i współczesne niezbędne jako lektury w procesie nowoczesnego nauczania. Praca naukowa pijarów litewskich, jak wskazano w niewyczerpującym przeglądzie ich dorobku, odbywająca się na marginesie działalności szkolnej, przyniosła ważne publikacje, których znaczenie warto prześledzić w szerszym kontekście nie tylko kultury lokalnej, ale także europejskiej. Członkowie zgromadzenia wnieśli znaczący wkład w reformę oświaty w XVIII wieku, włączając w to ich zasługi w czasach Komisji Edukacji Narodowej, chociaż to zagadnienie nie zostało poruszone w niniejszej rozprawie.

Okoliczności sprowadzenia pijarów na ziemię Wielkiego Księstwa oraz fundacja i dzieje poszczególnych kolegiów dają się dość obszernie opisać, chociaż najczęściej brakuje podstawowych źródeł, takich jak kroniki poszczególnych instytucji. Dopracowania wymaga niewątpliwie kwestia mecenatu oraz finan-

sowego i materialnego zabezpieczenia kolegów. Anachronizmem jest porównywanie potrzeb i osiągnięć kolegów litewskich z koronnymi i ignorowanie realiów epoki, odmiennej sytuacji społecznej, politycznej, kulturowej prowincji. Dostępne materiały wskazują, że fundatorzy i darczyńcy dbali o zabezpieczenie finansowe i materialne szkół pijarskich, w tym biblioteki oraz pomoce dydaktyczne, które nie tylko w większości spełniały potrzeby lokalnych wspólnot, ale rozwijały się dynamicznie, także pod względem finansowym. Były to fundacje magnackie, szlacheckie, także rodzin dążących do awansu do grupy magnacko-senatorskiej, czemu działalność fundacyjna miała sprzyjać, mieszczkańskie oraz wyjątkowo duchownego świeckiego. Na Litwie nie było fundacji królewskich, ani biskupich. Liczyła się nie tylko hojność donatorów, w tym pojedyncze legaty o dużym znaczeniu ogólnym, ale także kompetencje samych zakonników zarządzających majątkiem. Obrazowym, aczkolwiek niechlubnym przykładem pozostaje postępowanie Antoniego Mikuckiego, który zdefraudował majątek pijarów lidzkich. Wykorzystał go, aby pozyskać możnych sprzymierzeńców, w przekonaniu, że jest godnym sakry biskupa wileńskiego. Jednak w szerszej perspektywie fundacje wzmacniały prestiż darczyńców oraz sprzyjały rozwojowi mniejszych ośrodków, w których je powoływano.

Dodatkowych badań wymaga religijny wymiar edukacji pijarów litewskich oraz propagowany przez nich wzorzec pobożnościowo-duchowy znajdujący odzwierciedlenie nie tylko w kazaniach, ale również w innych tekstach kształtujących postawy religijne. Ważnym elementem tych działań było przybliżanie sylwetki założyciela zgromadzenia (Łukasz Rosołecki, *Dom mądrości pobożnej i pobożności mądrej w życiu Wielebnego Sługi Boskiego Józefa od Matki Bożej Kalasancjusza Zakonu Kleryków Regularnych Scholarum Piaru[m] Fundatora, z niektórych autorów przez ks. Łukasza od Ś[więtego] Franciszka tegoż Zakonu Ś[więtej] Theologii Profesora i katedry Wileńskiej kaznodzieję zebranych. Dla instytucji w cnotach chrześcijańskich i nauczaniu się życia świętobliwego każdemu otwarty*, Wilno: w Drukarni Akademickiej Societatis Jesu, Roku M.DCC.XXXVI [1736]. [Dodatkowo na karcie tytułowej: „Fundamentu, nad który nikt lepszego położyć nie może.” I. Cor. 3.) Pijarzy szerzyli również duchowość maryjną oraz publiczny kult Najświętszego Serca Bożego. Niezbędny wydaje się także ogląd funkcjonowania bractw religijnych w szkołach prowadzonych przez pijarów oraz przy kościołach, w tym bractwa Najświętszego Serca Pana Jezusa.

Na opracowanie monograficzne czekają dzieje i dorobek drukarni pijarskiej w Wilnie, jednej z najważniejszych instytucji kultury, obejmującej swoim zasięgiem wszystkie ziemie Rzeczypospolitej.

ŹRÓDŁA

Biegeleisen Henryk, „St. Konarski w procesie jezuitów z pijarami. (Na podstawie niewydanej korespondencji St. Konarskiego)”, in: *Muzeum*, 1896, r. 12, z. 6, s. 345–352; z. 7, s. 486–487.

Chlebowski Franciszek, „Kazanie przy introdukcji trzech błogosławionych Augustyna Nowella, Antoniego de Amandula i drugiego Antoniego ab Aquila Zakonu *Eremitarum Sancti Augustini* w Kościele Katedralnym Wileńskim miane”, in: *Wybór najprzedniejszych w metropolii wileńskiej kaznodziejów, to jest kazania [...]*, Wilno: Drukarnia J.K.Mci Akademicka Societatis Jesu, 1761, k. Br–C2v.

Dmochowski Franciszek [Ksawery], „Wiadomość o życiu i pismach Stanisława Konarskiego”, in: *Nowy Pamiętnik Warszawski*, 1803, t. 11, nr 32, sierpień, s. 221–234.

Kołątaj Hugo, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, z przedmową Henryka Mościckiego, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1905.

Konarski Stanisław, „Ordinationes Visitationis Apostolicae... pro Provincia Polona... Scholarum Piarum. Ustawy szkolne dla polskiej prowincji pijarów”, in: Stanisław Konarski, *Pisma wybrane*, opracował Juliusz Nowak-Dłużewski, wstępem opatrzył Zdzisław Libera, przekł. Wanda Germain, Warszawa, PIW, 1955, t. 2.

[Kuszel Jan], *Artaxar, tragedia ojczystym wierszem napisana i podczas licznego zgromadzenia w szkołach witebskich, Scholarum Piarum, reprezentowana roku tysiąc siedemset sześćdziesiąt piątego*, Druk. J.K.M. i Rzeczypospolitej *Scholarum Piarum*, Wilno, [1766].

Lexicon derer itztlebende Gelehrten in Polen, herausgegeben vom Canonico und Bibliothecario Janozki, [Jan Daniel] Janocki, [właśc.] Johann Daniel Jaenisch, Breslau: Verlags J. Korn, 1755, t. 2, s. 152–163.

Mikucki Antoni, *Nieszczęśliwość troskliwych zawsze i nieukontentowanych osób i całą własnej nieszczęśliwości przyczynę przypisujących czasom lub zepsutemu podług ich mniemania światu. Scenicznym sposobem pod zaszczytem imienia... Narbuttów chorążych powiatu lidzkiego wyrażona w szkołach lidzkich szkół pobożnych roku 1771*, Wilno: Druk. J.K.M. i Rzeczyposp., [1771].

Mokymo metodas, skirtas Lietuvos provincijos pijorų mokykloms (1762). Apšvietos edukacijos naujovės, sudarė, iš lotynų kalbos vertė, komentarus parengė ir įžanginį straipsnį parašė Asta Vaškelienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024.

Moszyński Antoni, *Kronika kolegium lubieszowskiego ks.ks. pijarów*, Kraków: Druk. Uniw. Jagiell., 1876.

Scriptores Piarum scholarum liberaliumque artium magistri quorum ingenii monumenta, exhibet Alexius Horányi [...], Budae: Typis R[e]giae Universitatis Hungaricae, 1808, pars 1; 1809, pars 2: *Cui accedet supplementum*.

Wykowski Felicjan, *Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych (i pozostałe wiersze)*, wydała Magdalena Ślusarska, Warszawa: Instytut badań literackich PAN Wydawnictwo, 2019.

Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych mianowicie imieniem Konwiktu Szlacheckiego Wileń [skiego] ks.ks. Scholarum Piarum, Wilno: w Typografii J.K.M. i Rzeczypospolitej u ks.ks. Scholarum Piarum, Roku 1779.

[Żbikowski Jerzy], *[Jugurta]. Tragedia pod zaszczytem imienia W.W. Ichmościów Panów Michała i Katarzyny z Tedwenów Morykonich, pisarzów ziemskich powiatu wilkomirskiego, od szlachetnej młodzi szkół pobożnych wilkomierskich poezymy uczącej się, wyprawiona Roku Pańskiego 1766, mca Julii 6 dnia*, Wilno: Druk. J.K.M. i Rzeczypospolitej Scholarum Piarum, [1766].

OPRACOWANIA

Aleksandrowska Elżbieta, „Serafinowicz Ferdynand”, in: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków: PAN. IH im. Tadeusza Manteuffla, 1995–1996, t. 36, s. 289–290.

Ausz Mariusz, „Rozwój sieci kolegów w litewskiej prowincji pijarów w XVIII w.”, in: *Res Historica*, 2023, t. 56, s. 205–224.

Ausz Mariusz, „The Piarist College in Vitebsk”, in: *Studia Białorutenistyczne*, 2019, t. 2, s. 41–54.

Bartnicka Kalina, „Pijarskie podręczniki dobrego wychowania w XVIII w. w Polsce”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 451–465.

Biegański Stanisław, *Szkoły pijarskie w Polsce*, na pamiątkę 300-ej rocznicy istnienia Zgromadzenia ks. Pijarów, Lwów: Związkowa Drukarnia, 1898 (Odbitka z „Muzeum”).

Bohdziewicz Henryk, *Działalność literacka polskiego środowiska pijarskiego w dobie Oświecenia*, Kraków: Universitas, 2005

Bohdziewicz Henryk, *Pijarscy literaci w okresie Oświecenia. Ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego okresu Oświecenia*, Kraków: Wydawnictwo Zakonu Pijarów, 1998.

Borkowski Andrzej, „Pijarzy polscy w krajobrazie intelektualnym i konfesyjnym epoki baroku (sylwetki, edukacja, duchowość)”, in: *Comenius and the Problem of Interdisciplinary*, Siedlce: Wyd. IKR[i]BL im. Franciszka Karpińskiego, 2017, s. 149–172.

Buba Jan, „Collegium Nobilium”, in: *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia*, Kraków: Nakładem Polskiej Prowincji XX Pijarów, 1982, s. 83–101.

Buba Jan, „Rodowód Collegium Nobilium”, in: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach i księgozbiorach polskiego Oświecenia*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław: Ossolineum, 1976, s. 11–45.

Buba Jan Innocenty, „Pijarzy w Polsce. (Próba charakterystyki)”, in: *Nasza Przeszłość*, 1962, t. 15, s. 13–37.

Chromecki Tadeusz, *Krótki rys dziejów Zgromadzenia Szkół Pobożnych, czyli OO. Pijarów*, Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1880.

Ch[romecki] T[adeusz], „Pijarzy w dawnej prowincji litewskiej”, in: *Encyklopedia Powstaniecka podług Teologicznej Encyklopedii Wetzera i Weltego [...]*, wydana przez

- Michała Nowodworskiego, Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, 1893, t. 19: *Pelagjusz (Pelagianie) – Poczobut*, s. 332–341.
- Czerkowski Jan, „Filozofia a oświecenie chrześcijańskie”, in: *Roczniki Filozoficzne*, 1979, t. 27, nr 1, s. 259–265.
- Dobrzański Jan, „Ostatnie lata szkół pijarskich w Galicji 1772–1784”, in: *Roczniki Humanistyczne*, 1953, t. 4, z. 3, s. 1–25.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1959, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, opracowali Alodia Kawecka-Gryczowa oraz Krystyna Korotajowa i Wojciech Krajewski.
- Filipczak Witold, „Anna z Pocięjów Tyszkiewiczowa, wojewodzina smoleńska. Rola polityczna w czasach Rady Nieustającej”, in: *Kobiety i władza w czasach dawnych*, pod redakcją Bożeny Czwojdrak i Agaty Aleksandry Kluczek, (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 3340), Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015, s. 405–435.
- Flaga Jerzy, *Formacja i kształtowanie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998.
- Gach Piotr Paweł, „Szkoly i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX–XIX wieku”, *Roczniki Nauk Społecznych*, 2002, t. 30, z. 2, s. 105–125.
- Gawlikowski Alojzy, „Polska w obronie zakonu pijarów i jego założyciela”, in: *Nasza Przyszłość*, 1962, t. 15, s. 39–56.
- G[iżycki] J[an] M[arek], „Pijarzy w Polsce. Prowincja litewska”, in: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, opracowana pod kierunkiem Stan[isława] Galla i in., Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Dział Chrześcijańskich, 1913, t. 31–32, s. 153–171.
- [Giżycki Jan Marek] Wołyński, „Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. Wołyńskiej, kijowskiej i podlaskiej)”, in: *Nova sacra*, Kraków, 1928, t. 1, s. 1–312.
- Gozdawa Marek, „Wspomnienie o pijarach witebskich”, in: *Kwartalnik Litewski*, 1910, r. 1, t. 1, s. 89–110.
- Grębecka Wanda, „Stanisław Bonifacy Jundziłł – wybitny uczony polskiego oświecenia (1761–1847)”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 239–259.
- Grześkowiak-Krwawicz Anna, „Wkład pijarów w kształtowanie politycznej kultury szlachty w czasach stanisławowskich”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 133–149.
- Hahn Wiktor, „Pijarski teatr szkolny w Polsce. (Zarys)”, in: *Nasza Przyszłość*, 1962, t. 15, s. 199–215.
- Hedemann Otto, *Szkoly walerianowskie ks.ks. pijarów łuzeckich*, Wilno: Drukarnia „Krajowa”, 1937.
- Husarski Wacław, „Kościoły oo. pijarów w Lubieszowie”, in: *Południe. Pismo poświęcone sztuce i krytyce artystycznej*, 1922, z. 4, s. 24–33.

- Janeczek Stanisław, „Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a <<oświecenie katolickie>>. Próba syntezy”, in: *Nasza Przeszłość*, 1994, t. 82, s. 115–160.
- Komorowski Paweł, „Archiwum Pijarów w Krakowie”, in: *Analecta, Studia i Materiały do dziejów Nauki*, 1994, t. 3, nr 2 (6), s. 109–122.
- Konopczyński Władysław, „Czarnecki Jan Antoni”, in: *Polski słownik biograficzny*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1938, t. 4, s. 201–202.
- Konopczyński Władysław, *Stanisław Konarski*, Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Miannowskiego Instytutu Popierania Nauki, 1926.
- Kostkiewiczowa Teresa, „Poeci ze środowiska pijarskiego wieku oświecenia – rekonesans”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 73–90.
- Kościalkowski Stanisław, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1970, t. 1–2.
- Kot Stanisław, *Historia wychowania*, wyd. 2, zm. i pomnożone, Lwów: Państw. Wydaw. Książek Szkolnych, 1934, t. 1.
- Kot Stanisław, *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego*, Kraków: Gebethner i Wolff, 1923.
- Kurczewski Jan, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych [...]*, Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1912.
- Kurdybacha Łukasz, *Działalność pedagogiczna Stanisława Konarskiego*, Ossolineum: Wrocław-Warszawa, 1957.
- Kurdybacha Łukasz, „Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.”, in: *Rozprawy z dziejów oświaty*, 1972, t. 15, s. 3–23.
- Kurdybacha Łukasz, „Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.”, in: Łukasz Kurdybacha, *Pisma wybrane*, wyboru dokonał Józef Miąso, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1976, t. 3, s. 125–146.
- Kurkowski Jarosław, *Bernard Syruć (1731–1784)*, Warszawa-Lida: Wydawnictwo Retro-Art, 2009.
- Kurkowski Jarosław, „Między Wschodem a Zachodem. Bernard Syruć (Siruć) 1731–1784”, in: *Analecta. Materiały z Dziejów Nauki*, 2009, r. 18, z. 1–2 (35–36), s. 7–50.
- Kurkowski Jarosław, „Pijarzy w Werenowie i Lidzie (1735–1845)”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 1997, r. 6, z. 1 (11), s. 41–117.
- Kurkowski Jarosław, „Pijarzy w Werenowie i Lidzie (1735–1845)”, in: Paweł Komorowski, Jarosław Kurkowski, Tadeusz Marian Nowak, *Z dziejów ziemi lidzkiej*, Warszawa: Wydawnictwo Retro-Art: Warszawa, 1997, s. 55–131.
- Kurkowski Jarosław, „Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie (1718–1832)”, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 1995, t. 40, nr 1, s. 83–104.
- Kurkowski Jarosław, „Z dziejów polskiego edytorstwa źródeł historycznych. Maciej Dogiel (1715–1760)”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 2006, r. 15, z. 1–2 (29–30), s. 89–157.

- Lisiak Bogdan, *Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. Studia i materiały*, Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2003.
- Mirek Małgorzata, „*Pietas et litterae*. Wpływ kolegium pijarów w Podolińcu na rozwój dawnego szkolnictwa”, in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 2020, t. 114, s. 245–262.
- Moszyński Antoni, „Do *Historii literatury polskiej* dodatek”, in: *Dziennik Wileński* 1825, t. 1, z. 2, s. 243–251; z. 3, s. 358–362.
- Moszyński Antoni, „Łukasz Hübel”, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, 1839, t. 6, s. 36–51.
- Moszyński Antoni, *Żywot Macieja Dogiela, z przydaniem wiadomości o sporze pijarów wileńskich z jezuitami wileńskimi (roku 1723–1753)*, Wilno: Drukarnia Józefa Zawadzkiego, 1838.
- Nowak-Dłużewski Juliusz, *Stanisław Konarski*, przedmowa Konrada Górskiego, wyd. 2, Warszawa: IW PAX, 1989.
- Nowak Tadeusz Marian, „O nauczaniu przedmiotu *architectura militaris* w pijarskim kolegium wileńskim w drugiej połowie XVIII w. Na tle wcześniejszego rozwoju tej gałęzi wiedzy”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 291–306.
- Pawlikowska-Brożek Zofia, „Wkład pijarów do matematycznej literatury podręcznikowej”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 281–289.
- Pitala Adam, „Kolegium pijarów w Krakowie. (Szkic historyczny)”, in: *Nasza Przeszłość*, 1962, t. 15, s. 57–81.
- Pitala Adam, „Pijarskie zakłady kształcenia nauczycieli w dawnej Polsce – profesoria”, in: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, s. 391–406.
- Pitala Adam, *Przyczynki do dziejów polskiej prowincji pijarów 1642–1992*, Kraków: Archiwum Pijarów, 1992.
- Plezia Marian, *Dokoła reformy szkolnej St. Konarskiego. (Studia klasyczne pijarów polskich)*, (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego, nr 9), Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1953.
- Pohoska Hanna, „Pijarzy wizytatorami Komisji Edukacji Narodowej”, in: *Nasza Przeszłość*, 1962, t. 15, s. 285–296.
- Prysiażnyj Teodozij, „Udział pijarów w rozwoju nauki i kultury na Ukrainie w XVII–XIX w.”, in: *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 1995, t. 4, z. 2 (8), s. 69–95.
- Puchowski Kazimierz, „*Collegium Nobilium* Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie”, in: *Wiek Oświecenia*, 2004, t. 20: *Stanisław Konarski (1700–1773)*, s. 11–69.

- Puchowski Kazimierz, „Pijarskie Collegium Nobilium w Wilnie. Korzenie i konteksty”, in: *XVIII amžiaus studijos*, 2019, t. 5: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, s. 107–143.
- Rabowicz Edmund, „Korespondencja Konarskiego z Litwą”, in: *Archiwum Literackie*, 1973, t. 18, s. 11–34.
- Radziszewski Franciszek, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...]*, Kraków: nakł. Autora, 1875, s. 10.
- Rastawiecki Edward, „Hübel Łukasz”, in: Edward Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, Warszawa, Nakł. aut., 1850, t. 1, s. 199–202.
- Roszkowska Wanda, „Polacy w rzymskiej „Arkadii” (1699–1766)”, in: *Pamiętnik Literacki*, 1965, r. 56, z. 3, s. 33–78.
- Roszkowska Wanda, „Polacy w rzymskiej „Arkadii”, cz. II: *Lata 1766–1800*, in: *Pamiętnik Literacki*, 1994, r. 85, z. 3, s. 14–51.
- Siuda, Stanislaus Konarski. *Refermer of Education in Poland during the 18th century*, trans. by P. Antonio Marco Moreno, (*Collección cuadernos*, nr 74), Madrid: Publications ICCE, [1984?].
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa: Druk „Wieku”, 1880, t. 1; 1884, t. 5; 1887, t. 8; 1888, t. 9; 1893, t. 13; 1895, t. 14; 1900, t. 15.
- Stasiewicz-Jasiukowa Irena, „O Kazimierzu Narbucie Sch. P. nieco inaczej”, in: *Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*, Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych UW, 2004, Tom specjalny: *Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Wojakowskiemu w sześćdziesięciopięciolate*, redaktor tomu Dariusz Kuźmina, s. 133–140.
- Stecki Tadeusz Jerzy, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*, Kraków: Nakład Autora, 1888.
- Stolarczyk Tomasz, „Dzieła teologiczne w pijarskiej bibliotece kolegium wieluńskiego w świetle katalogu bibliotecznego z 1809 r. Przyczynek”, in: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 2023, t. 56, z. 1, s. 116–124.
- Szmerek Agnieszka, „Okoliczności sprowadzenia do Polski pijarów i powstanie polskiej prowincji zakonu (1662)”, in: *Nasza Przyszłość*, 2012, t. 118, s. 195–205.
- Szmerek Agnieszka, „Zasób Archiwum Polskiej Prowincji Zakonu Pijarów w Krakowie w świetle jego dziejów po II wojnie światowej”, in: *Nasza Przyszłość*, 2016, t. 126, s. 403–415.
- Szulc Władysław, „Spory Akademii Wileńskiej z pijarami o wyłączne prawo do szkoły. 1723–1753”, in: *Ateneum Wileńskie*, 1939, r. 14, z. 1, s. 70–144.
- Ślusarska Magdalena, „Felicjan Wykowski (1728–1784) – zapomniany poeta z litewskiego środowiska pijarów wileńskich”, in: *Napis*, 1999, seria V, s. 57–86.
- Ślusarska Magdalena, „Literatura dewocyjna – problem definicji”, in: *Staropolska literatura dewocyjna. Gatunki, tematy, funkcje*, pod redakcją Iwony M. Dackiej-Górczyńskiej i Joanny Partyki, Warszawa Wydawnictwo DiG, 2015, s. 9–51.
- Śruta Jan, „Szkola księży pijarów”, in: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, pod redakcją Mariana Rechowicza, t. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 2: *Teologia neoschola-*

- styczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1975, s. 555–572.
- Taraszkiewicz Jacek, *Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642–1740)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015.
- Taraszkiewicz Jacek, „Początki działalności zakonu pijarów w Lubieszowie, czyli Nowym Dolsku na Ukrainie”, in: *Супонс: текст, контекст, медіа*, 2015, № 2 (10), s. 1–9.
- Taraszkiewicz Jacek, „Wychowanie religijne elementem edukacji pijarskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVII i XVIII wieku”, in: *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 2016, t. 8, nr 1, s. 101–114.
- T[yszkiewicz] E[ustachy], „Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w diecezji wileńskiej”, in: *Teka Wileńska*, Wilno, 1857, nr 2, s. 223–275.
- Ulčinaité Eugenija, „Wydania i recepcja autorów antycznych w wieku XVI–XVIII na Litwie”, in: *Jezuicka ars historica*. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ, [red. Marek Inglot, Stanisław Obirek], Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2001, s. 573–584.
- Vaškelienė Asta, *XVIII amžiaus Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra: genologiniai aspektai*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.
- Vaškelienė Asta, „XVIII a. Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra pijorų edukacijoje: tradicijos tęstinumas ir Apšvietos epochos inovacijos”, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, Vilnius, 2014, s. 226–241.
- Vaškelienė Asta, „Etiketas ir buitės reformuotoje XVIII a. antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pijorų edukacijoje: lyginamasis tyrimas”, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 4: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: visuomenė, kasdienybės istorija*, Vilnius, 2018, s. 73–96.
- Vaškelienė Asta, „The Same in Polish, or Peculiarities of Bilingual Occasional Poetry in the Eighteenth-century Grand Duchy of Lithuania”, in: *Interlitteraria*, 2016, t. 21/2, s. 204–215.
- Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993.
- Wołoczewski Maciej, *Biskupstwo żmudzkie*, ze żmudzkiego na język polski przełożył i niektóre przypisy historyczne dodał M[aurycy] Hryszkiewicz, z przedmową Stanisława Smolki, Kraków: Druk. Uniw. Jagiell., 1898.
- Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. Ludomir Bieńkowski, Jerzy Kłoczowski, Zygmunt Sułowski, (*Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce*, t. 1), Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1972.

Piarists in Lithuania. An Endeavour to Capture the Essence

Summary

As an independent administrative unit, the Piarist Province of Lithuania operated from 1736. Despite the formal division into separate provinces, the Piarists of Lithuania and Poland maintained good mutual relations. In the Grand Duchy of Lithuania, the Order of the Pious Schools was financially and materially supported by the families of the nobility, the gentry, townspeople, and the secular clergy. Educational and religious endowments and individual bequests enhanced the prestige of each patron, donor, and their families, while the Piarists ensured the proper use of the funds entrusted to them and increased the endowment's assets. This consideration ensured that the colleges were equipped with libraries and teaching materials. In Lithuania, the Piarists used their own set of regulations (*Methodus docendi*, 1762), which governed the organisation of schools and the curriculum. They also followed the general principles of the Calasanzian Constitutions, which guaranteed autonomy to each province in choosing its educational model. Piarist schools in Lithuania put into practice a vision of Christian education, which they enriched with civic ideals. At the same time, they aimed at ensuring that education was modern, so considerable attention was paid to the natural and experimental sciences and practical skills. The superiors made sure that the young members of the order were properly prepared for their future educational and teaching responsibilities: the Piarists studied at their own colleges (*professoria*) and also pursued studies abroad. Educational institutions were staffed by qualified teachers. Some of the monks were not only distinguished teachers but also renowned scholars, writers, and translators who left behind a scientific and literary legacy that often went beyond the needs of the school as such. The texts they published reflected the ideals of the intellectual movement of the Age of Enlightenment. In addition, the Piarists served as preachers at Vilnius Cathedral and at the Tribunal.

KEYWORDS: endowments; colleges; printing house; theatre; outstanding Piarists; religious, scientific, public activities; Piarist *ratio studiorum*; educational activities; *Collegium Nobilium*.

Pijorai Lietuvoje. Charakteristikos bandymas

Santrauka

Lietuvos pijorų provincija kaip savarankiškas organizacinis vienetas veikė nuo 1736 metų. Nors formaliai buvo padalyti į atskiras provincijas, Lietuvos ir Lenkijos pijorai palaikė gerus tarpusavio ryšius. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Pamaldžiųjų mokyklų vienuoliją finansiškai ir kitais materialiniais būdais rėmė didikų, bajorų, miestiečių šeimos bei pasaulietinė dvasininkija. Švietimo ir religinės fundacijos bei pavieniai testamentiniai užrašymai stiprino kiekvieno mecenato ir donatoriaus, taip pat jo giminės prestižą, o pijorai rūpinosi tinkamu patikėtų lėšų panaudojimu ir gausino fundacinį turtą. Toks rūpestingumas užtikrino, kad veikiančios kolegijos turėtų bibliotekas ir būtų aprūpintos ugdymo priemonėmis. Lietuvoje pijorai naudojo savo nuostatų rinkiniu (*Methodus docendi*, 1762), reglamentuojančiu mokyklų organizavimą ir mokymo programą. Jie taip pat vadovavosi bendraisiais kalasantiškųjų konstitucijų principais, kiekvienai provincijai garantavusiais autonomiją renkantis ugdymo modelį. Lietuvos pijorų mokyklos vadovavosi krikščioniškojo ugdymo vizija, ją praturtino pilietiniais idealais. Kartu siekta, kad ugdymas būtų modernus, tad daug dėmesio buvo skiriama gamtos, eksperimentiniams mokslams ir praktiniams gebėjimams. Vyresnybė rūpinosi, kad pačios vienuolijos jaunimas būtų tinkamai pasirengęs būsims švietimo ir pedagoginėms pareigoms: pijorai mokėsi savo profesoriujuose (*professoria*), studijuodavo užsienyje. Mokymo įstaigose dirbo kvalifikuoti pedagogai. Kai kurie vienuoliai buvo ne tik iškilūs mokytojai, bet ir pripažinti tyrėjai, rašytojai bei vertėjai. Jie paliko mokslinį ir literatūrinį palikimą, neretai pranokstantį vien mokyklos poreikius. Jų publikuojami tekstai atliepė Apšvietos intelektualinio judėjimo idealus. Pijorai taip pat ėjo Vilniaus katedros pamokslininkų ir Tribunolo pamokslininkų pareigas.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: fundacijos; kolegijos; spaustuvė; teatras; įžymūs pijorai; religinė, mokslinė, visuomeninė veikla; pijorų *ratio studiorum*; ugdymo ir švietimo veikla; *Collegium Nobilium*.